

ՎԱՀԱՆ ԹՈԹՈՎԵՆՑԷՆ ՈՒԹԸ ԱՆՅԱՅՏ ՆԱՍԱԿՆԵՐ (1933-1936)

ՎԱՐԴԱՆ ՍԱՏԹԵՈՍԵԱՆ
varny1@yahoo.com

Խորհրդային Հայաստանի պատմութեան ստալինեան ժամանակաշրջանի բազմաթիւ ծաւրեր, ի մասնաւորի՝ 1937-1938ի զոհերուն կեանքի վերջին տարիներուն մանրամասնութիւնները, տակաւին հանրութեան ծանօթ չեն: Զոհերուն ինչքերուն ու թուղթերուն բռնագրաւումին հետեւած փճացումներն ու իւրացումները, որոնք կը միտէին պատմական յիշողութիւնը խաթարելու կամ ջնջելու եւ, ի վերջոյ, վերախմբագրելու, միայն ժամանակաւորապէս յաջողեցան իրենց նպատակին մէջ: Սակայն, անոնք կարողացան յետագայ սերունդները գրկել ո՛չ միայն այլեւայլ աւարտուն ու կիսաւարտ երկերու ճանաչումէն, այլեւ կենսագրական ու ստեղծագործական բազմաթիւ թնճուկներու լուծումէն, կամ լաւագոյն պարագային՝ տուեալ անձին կեանքին ու գործին աւելի պատշաճօրէն ծանօթանալու հնարաւորութենէն:

Վահան Թոթովենց (1889-1938) այն գրողներէն է, որոնց ամբողջական կենսագրութեամբ այլեւայլ պատճառներով դեռ կը մնայ ստուերի մէջ: Ան կը պատկանէր արեւմտահայ գործիչներու այն սերունդին, որ նորահաստատ Խորհրդային Հայաստանի ղեկավարութեան կոչին անսալով, գաղափարախօսական (հայրենասիրական կամ կուսակցական) հաւատամքի հետեւելով (վերա)դարձի ճանապարհը բռնած էր, միաժամանակ՝ մինչեւ կեանքին վերջը, ինչպէս կը փաստեն ներկայ հրատարակումին մաս կազմող նամակները, շարունակած էր կապ պահել այն աշխարհին հետ, զոր անվերադարձ լքելու որոշումը տուած էր տարիներ առաջ:

Թոթովենցի այստեղ հրատարակուող նամակները ուղղուած են ամերիկահայու մը՝ Տոքթ. Հայկ Ճերահեան, որ 1930ականներուն Նիւ Եորք կ'ապրէր: Երեք տարուան ընթացքին ընդամէնը ութը նամակներու գոյութիւնը պէտք է վերագրել - ինչպէս անոնց ընթերցումը ցոյց կու տայ - գրագէտին առողջական ու կենցաղային հարցերուն, բայց նաեւ՝ Միացեալ Նահանգներու եւ Խորհրդային Միութեան միջեւ նամակագրական հասկնալի ու հետզհետէ աճող դանդաղութեան: մինչ Ճերահեանի Սեպտեմբեր 26, 1933ի նամակը մէկ ամիսէն կը հասնէր Երեւան ու Թոթովենցի Հոկտեմբեր 26ի պատասխանին կ'արժանանար (նոյնը կը պատահէր Յունուար 18, 1936ին Նիւ Եորքէն գրուած ու Փետրուար 20ին պատասխանուած նամակին), Թոթովենց իր վերջին նամակը գրած է Յունիս 25, 1936ին, այդ պահուն ստացած՝ Ճերահեանի Մայիս 5ի (այսինքն՝ 50 օր առաջ գրուած) թուակիրին ի պատասխան: Դանդաղութիւնը եւ անոր աճը 1936ին, անկասկած, խորհրդային վարչակարգի պայմաններուն հետ համընթաց էին:

Թոթովենցի՝ Ամերիկայի հետ այս կապը զարմանալի երեւոյթ մը չէր, նոյնիսկ բնական էր, նկատի ունենալով անոր ընտանեկան պարագաները: Թոթովենց Միացեալ Նահանգներ ժամանած էր 1909ի վերջաւորութեան եւ, Նիւ Եորք հանգրուանելէ ետք, անցած Սենթ Փոլ (Միննեսոթա Նահանգ): Ասիկա պատահական չէր. 1899ին Սենթ Փոլ հաստատուած էր անոր մօրեղբայրներէն Պետրոս

Կէօլճիկեանը (1874-1959), որ կը գբաղէր գորգավաճառութեամբ: Գործին ծաղկումը այնուհետեւ հոն տարած էր իր հարազատներն ու ընտանեկան պարագաները¹:

Որքան որ ցարդ յայտնի է, 1930ականներուն Թոթովենց նաեւ նամակցած է նրկերքաբնակ խմբագիր ու հեղինակ Ալեքսանդր Մելիքի (1882-1934) հետ, որուն հետ յարաբերութեան մասին ուրիշ տուեալներ չունինք, բացի անկէ, որ անոր ու Ճերահեանի կապի հաստատումին պատճառ եղած է, ինչպէս նաեւ՝ Սենթ Փոլ ապրող մօրեղբայրներէն գրագէտ Տէվրիշի (Գրիգոր Կէօլճիկեան, 1884-1963) հետ, որուն հետ կապը կու գար ամերիկեան առաջին շրջանէն:

Մելիքի հետ փոխանակուած նամակներուն հետքը չկայ, բայց Տէվրիշին ուղղուած նամակներէն քաղուածքներ տեղ գտած են Սիմոն Վրացեանի մէկ ուշագրաւ յօդուածին մէջ, որ լոյս տեսած է 1945ին, Հայրենիք Տարեցոյցին մէջ: Այդ նամակներուն մէջ, գրած է Վրացեան, «ան քախանձագին կը խնդրէ, որ իրեն տեղեկութիւններ տրուին իր նախկին մտերիմներու մասին, որ իրեն ամերիկեան գրականութիւն ու պարբերականներ դրկուին»²: Յիշեալ յօդուածը, որ կարեւոր է մանաւանդ իր վաւերագրական բովանդակութեամբ, վրիպած է մասնագէտներու ուշադրութենէն, բացառելով գրականագէտ Մարկ Նշանեանը, որ անդրադարձած է անոր, օգտուելով 1997ին կատարուած վերատպութենէ մը՝ Հայրենիք շաբաթաթերթին մէջ³:

Թոթովենց դառնօրէն գանգատած է Ճերահեանին, թէ «...ես Ամերիկայում ունեմ շատ ազգականներ, շատ մօտիկ հարազատներ - քոյր, եղբայր, մօրեղբայրներ, մօրեղբոր որդիներ, որոնք, ամաչելով ասում են, այս տասը տարուայ ընթացքում չբարեհաճեցին մի գիրք ուղարկել: Ուզում եմ ասած լինել, որ դուք կատարում էք հարազատ մի եղբոր գործ» (20 Նոյեմբեր 1933): Իսկ ամիսներ ետք աւելցուցած է. «Աշխարհում չկայ ինձ համար անելի հաճելի բան՝ քան գիրքը, ընթերցումը, եւ այդ հաճոյքը եւ ստանում եմ ձեր բարեկամութիւնից: Կարծեմ ես ձեզ գրել եմ, որ Ամերիկայում ունեմ եւ շատ ազգականներ, մինչեւ անգամ շատ մօտիկ հարազատներ (քոյր, եղբայր, մօրեղբայր) բայց այդ բոլորը սէնթի արժէք չունեն, որովհետեւ մտել են իրենց պատեաններում եւ չեն զգում ուրիշի (այսինքն իրենց հարազատի) ցար» (10 Յունիս 1934): Տէվրիշին յղուած նամակը, սակայն, գուրկ է այդ դառնութեան հետքերէն. «Չգիտեմ, թէ ինչ գրեմ, որ քեզ հետաքրքրէ, անպայման հիմա փոխուած եմ եւ մեր հետաքրքրութեան առարկաները, բայց միաժամանակ ինձ չի թում երբեք, որ ձեր հոգիները անձանօթ են ինձ. հոգին – հիմնականում – երբեք չի փոխուի»⁴:

Այս նամակը (ժամանակագրականօրէն վերջինը) թուագրուած է 12 Մարտ 1937: Թուականը առեղծուածային է, քանի որ Թոթովենց ձերբակալուած էր 20 Յուլիս 1936ին՝ Աղասի Խանճեանի սպանութենէն հազիւ տասը օր ետք, եւ այնուհետեւ մնացած Ներքին Գործերի Ժողովրդական Կոմիսարիատի «ներքին բանտ»ին մէջ, պարբերական հարցաքննութեան ու կոտտանքներու ենթարկուելով մինչեւ Դեկտեմբեր 1937՝ գործի վարոյթի փակումն ու «եռեակ»ի կողմէ 15 վարկեան տեւած «գատավարութիւնն» ու անմիջական գնդակահարումը՝ 18 Յուլիս 1938ին⁵: Արդեօք Թոթովենց կրնա՞ր բանտէն նամակներ գրել Ամերիկա: Միակ կարեւորութիւնը (բացառելով թուագրումի սխալ մը Վրացեանի կողմէ) այն է, որ այդ նամակագրութիւնը իրեն թոյլ տրուած ըլլայ՝ ապա-

կողմնորոշելու համար իր թղթակիցն ու ազգականը այն գաղափարով, որ ամեն ինչ բնականոն վիճակի մէջ էր խորհուրդներու երկրին մէջ: Վրացեանի մէջըբերած նամակներուն բնագիրները, որոնք պիտի կարենային այս ու այլ հարցումներու պատասխաններ հայթայթել, ցարդ անյայտ են:

Այսուհանդերձ, սոյն վարկածը բռնագբօսիկ չէ: Ստալինեան մաքրագործումներուն յաջորդող տարիներուն, Սփիւռքի ինչ-ինչ շրջանակներու կամ թերթերու կը հասնէին (աւելի ճիշդ է ենթադրել՝ կը դրկուէին) հակասական լուրեր բռնութիւններու գոհերուն մասին, իբր թէ ոչինչ պատահած ըլլար: Ասոնք տեսակ մը շարունակութիւնն էին 1937-1938ի սփիւռքահայ մամուլի տարածայնած լուրերուն, ուր ստոյգն ու անստոյգը իրարու խառնուած էին՝ վաւերական լրատուներու չգոյութեան պատճառով⁶: Ահա թէ ինչ կը գրէր Պոլսոյ ժամանակ օրաթերթը Հոկտեմբեր 1940ին պոլսահայ - 1936ին Ֆրանսայէն Հայաստան ներգաղթած - դերասան ու խմբագիր Երուանդ Թօլայեանի մասին (1882-1937).

«Ինչպէս յայտնի է, Երուանդ Թօլայեան կամ հանրածանօթ Կավոշը ասկէ քանի մը տարի առաջ կարաւանի մը հետ Հայաստան գացած էր ինն հաստատուելու համար: Վերջին տարիներս գրեթէ որեւէ լուր չկար իրմէ եւ զանազան տարածայնութիւններ շրջան կ'ընէին իր մասին: Ունանք նոյնիսկ մեռած կը նկատէին զայն:

Արդ, յանկարծ Կավոշին ողջ առողջ ըլլալուն լուրը կը հասնի իր կողմէն, Իսթանպուլ բարեկամի մը դրկած նամակով: Այս նամակը հրատարակուած է այս շաբթուան “Կավոշ” երգիծաբերքին մէջ»⁷:

Իհենդոյն լրատուութենէն քաղուած ուրիշ արձագանգ մը կ'աւելցնէր, թէ «վերջերան երգիծաբանը, որուն քննադատութիւնները բազմիցս գլխացաւեր պատճառած են իրեն, Իսթանպուլի բարեկամներու գրելով յայտնած է, թէ տակաւին կը պահէ իր սովորական ուրախ տրամադրութիւնը, թրքական օղին փոխարինած ըլլալով ռուսական փոսկայով»⁸:

Ասոր կարելի է գումարել դարձեալ պոլսահայ մամուլին մէջ 1946ին տեղ գտած լուրը, արձագանգելով «արտասահմանի հայ թերթերու հրատարակած տեղեկատուութեանը,- թէ՛ - 1936-ին մեկուսացուած մտաւորականներ Ալազան, Նորենց, Գուրգէն Մահարի, Ակսել Բակունց, Չապէլ Եսայեան, Ե. Թօլայեան, Մ. Էմին (Սկրտիչ Արմէն - Վ.Մ.) եւ ուրիշ գրողներ ողջ են եւ Երեւան վերադարձած: Եղիշէ Չարենց մեռած է իր բնական մահով»⁹: Ինչպէս յայտնի դարձաւ տարիներու ընթացքին, Բակունց ու Թօլայեան գնդակահարուած էին 1937ին, Եսայեան ցարդ անորոշ պայմաններու տակ մահացած էր աքսորի մէջ՝ 1942 կամ 1943ին, Ալազան, Նորենց ու Մահարի այս լրատուութեան միջոցին տակաւին սիպիրեան տափաստաններուն մէջ էին, իսկ Չարենց մեռած էր բնական մահով՝ բանտին մէջ, արդէն գնդակահարուելու դատապարտուած:

Ճերահեանին ուղղուած նամակները բազմաթիւ ապացոյցներ կու տան Թոթովենցի գրքասիրութեան մասին, որ, իր իսկ խոստովանութեամբ, մոլորեցք մըն էր: Առաջին՝ 5 Յունիս 1933ի նամակը արդէն խօսուն է. «Ես էլ շատ ուրախ եմ, որ ունեմ մի բարեկամ Ամերիկայում, որի հետ կարող եմ գիրքեր փոխանակել: “Բիթապ տելիսի” ասացուածքը մեղմ բառ է ինձ համար գործածելու, ես գրքի ծա[ր]աւ եմ, ինչպէս ուղտը անապատում»:

Նամակներուն ընթերցումը քանիցս կը փաստէ երկու նամակագիրներուն յարաբերութեան գործնական կողմը: Գիրքերու ցուցակները կը յաջորդեն զիրար: Ճերահեանի խնդրանքներն ու մանաւանդ Թոթովենցի առաջարկները քիչ թէ շատ պատկերացում կու տան խորհրդահայ գրահարատարակչութեան այդ տարիներու ընթացքին մասին: Միւս կողմէն, հայրենի գրագէտին պատուէրները կը մատնանշեն ո՛չ միայն իր խորունկ հետաքրքրութիւնը համաշխարհային գրականութեան արձակ ու թատերական գործերու նկատմամբ (հակառակ իր բանաստեղծական սկզբնական ստեղծագործութիւններուն, ան շահագրգռուած չէր քերթողական երկերով), այլեւ կարգ մը հեղինակներու հանդէպ իր յատուկ գնահատանքը: Մինչ Թոթովենցի նախնական հետաքրքրութիւնը որոշ գործերու ծանօթութենէն (թերեւս համալսարանական շրջանէն) կու գար, այնուհետեւ իր նամամակիցին ուղարկած գրացուցակներն ու թարգմանական իր սեփական կարիքները (օրինակ՝ Շէյքսպիրի պարագային) գիրքերու պապակը յագեցնելու շարժառիթը պիտի ըլլային: Անգլերէն գիրքեր ստանալու հետեւողական ջանքերը պայմանաւորուած էին անով, որ անգլերէնը միջազգային գրականութեան հաղորդակցելու իր լեզուն էր: Թոթովենց սկսած էր ուսերէն սորվիլ նամակագրութեան սկիզբէն հինգ տարի առաջ՝ 9 Յունիս 1928ին, ան դերասան Վահրամ Փափագեանին կը գրէր, թէ՛ «այժմ ես յամառօրէն ուսերէն եմ սովորում»¹⁰: Սակայն, իր իսկ խոստովանութեամբ, «ես ուսերէն կարդում եմ, բայց մեծ հաճոյք չեմ ստանում մինչեւ անգլերէն չկարդամ»: կը գրէր 25 Հոկտեմբեր 1933ին:

Յատկապէս հետաքրքրութեան արժանի է այն, որ 20 Նոյեմբեր 1933ի նամակին մէջ, բազում հատորներ թուարկելէ ետք, ան հաստատած է, որ «... այս բոլոր գրքերի մէջ ամենակարեւորներն ինձ համար հետեւեալներն են [] Ulenspiegel-ը եւ Ulisse-ը [sic] (de Coster եւ James Joyce)»: Երկու հեղինակներուն երկերը կը նկատուին իրենց երկիրներուն՝ Պելճիքայի եւ Իրլանտայի, գրականութեան հիմնարար գործեր: Ծանօթ է վէպին ու անոր նախակարապետին՝ դիւցազնավէպին դերը ինքնութեան սահմանումին մէջ՝ *Իլլիադանի* ժամանակներէն ի վեր: Վիպապաշտ շարժումը արմատներու որոնումը ազգային ինքնուրոյնութեան անկիւնաքարը նկատած է: Ամերիկացի ժամանակակից գրական տեսաբան Ֆրետերիք Ճէյմսըն դիպուկ կերպով անդրադարձած է վէպի ու ազգի սերտ կապակցութեան, գրելով. «Մասնաւոր անհատի ճակատագրին պատմութիւնը միշտ այլաբանութիւն մըն է հանրային ազգային ծրագրի մարտական գոյավիճակին»¹¹:

Այսպէս, պելճիքացի գրագէտ Շարլ Տը Բոսթէր (Charles-Theodore-Henri de Coster, 1827-1879) ձեռնարկած էր ֆլամանական գրականութեան ակունքներուն պեղումին: Իր առաջին գործերուն մէջ գրական պատմուճան տալէ ետք ժողովրդական աւանդութիւններուն, ան ստեղծեց իր գլուխ գործոցը՝ *La Légende Et Les Aventures Héroïques, Joyeuses Et Glorieuses d'Ulenspiegel Et De Lamme Goedzak Au Pays De Flandres Et Ailleurs* (1867), գրուած՝ ԺԶ. դարու վէպի ձեւաչափով ու հին Ֆրանսերէնով¹²: Տը Բոսթէրը նկարագրած է իր հերոսին (վերամշակուած՝ ԺԳ. դարու գերմանական համանուն կերպարին հիմամբ) պայքարը սպանացիներու յարձակումներուն դէմ ու կերտած - կիսապատմական բովանդակութեամբ - գուարթախոհ բնագիր մը: Վէպը

սկզբնապես հագիւ թէ կարդացուած է Պելճիքայի մէջ, բայց լայն ժողովրդականութիւն գտած է այլուր¹³ :

Այս երկին թարգմանութիւնը իրականացուցած էր Եսայեանը, որ 20 Դեկտեմբեր 1931ին իր դասեր ուղղուած Ֆրանսերէն նամակի մը մէջ կը յայտնէր, թէ՛ «ես նամակ գրեցի Կոստէրի գրքի թարգմանութեան կապակցութեամբ: Եթէ համաձայնութիւն կայացուի ապա մենք կը հարստանանք»: Այս տողերը ծանօթագրելով, Արփիկ Աւետիսեան նշած է. «Ի թիւս այլ հեղինակների, նա թարգմանել է բելգիացի նշանատր գրող Շարլ տը Կոստէրի “Տիլ Ուլենշպիգելի արկածները” [sic]: Թարգմանութեան ձեռագիրը չի պահպանուել»¹⁴: Ինչպէս յայտարարած է Աւետիք Իսահակեանին ուղղուած 17 Դեկտեմբեր 1934ի նամակով, Եսայեան աւարտած էր թարգմանութիւնը, որ այնուհետեւ Բակունցի կողմէ արեւելահայերէնի պիտի վերածուէր՝ հրատարակութեան յանձնուելու համար¹⁵ : Ծրագիրը, սակայն, չէ իրականացած: Եսայեանի ձեռագիրը, ամենայն հաւանականութեամբ, ստայինեան գործակալներուն գոհը դարձած է:

1946ին լոյս տեսաւ այս երկին Վահէ Միքայէլեանի բնագրային թարգմանութիւնը՝ մեծածաւալ շքեղ հրատարակութեամբ: Գիրքին հրատարակութիւնը թերեւս պէտք է շրջագծել ազգային թեմայի կարճատեւ զարթոնքին մէջ, որ թոյլատրուած էր խորհրդահայ գրականութեան Բ. Աշխարհամարտի ընթացքին ու յետպատերազմեան առաջին տարիներուն: Իր յառաջաբանին մէջ, գիրքին խմբագիրը՝ Աւետիք Իսահակեանը, շեշտած է երկին ազգակերտումի հիմնարար բնոյթը, որ կը բացատրուի ԺԹ. դարու դիւցազներգական նոր գործերու ստեղծումի եւ հին գործերու վերագիւտի ծիրին մէջ:

«Գրքեր կան, որ տակաւին ազգային միութեան չհասած ժողովուրդներին տալիս են ազգային գիտակցութիւն, կոռում են նրանց բախտը եւ զծում են նրանց ապագայ ուղին:

Դը Կոստէրի գիրքը այդ ճակատագիրն ստեղծող սակաւաթիւ նուիրական գրքերից մէկն է: Ուլենշպիգել վիպական լեգենդը ստեղծեց մի նոր ժողովուրդ, մի նոր հայրենիք»¹⁶ :

Կը թուի, թէ հակառակ թոթովենցի բաղձանքին, ձերահեան այս գիրքը չէ կրցած հասցնել իր երեւանաբնակ նամակակիցին, քանի որ այնուհետեւ յիշատակուած չէ: Գուցէ գրագէտը, ընթերցումէն զատ, կը փայփայէր նաեւ թարգմանական ծրագիր մը, նոյնիսկ՝ միջնորդ լեզուէ:

Իրլանտացի տարագիր արձակագիր ձէյմս ձոյսի (1882-1941) շատ աւելի բարդ ու վիճալարոյց գործը՝ *Ulysses* («Ուլիսես»), համաշխարհային համբաւի տիրացած է, իր գրական արտասովոր յատկանիշերով, որոնց շարքին է թարգմանութեան դժուարութիւնը¹⁷ : Վէպը արդարօրէն նկատուած է յառաջդիմական արդիապաշտութեան ամէնէն կարեւոր գործերէն մէկը՝ նոյն տարին (1922) լոյս տեսած Թոմըս Ս. Էլիոթի *The Waste Land* (ամայի երկիրը) վիպերգին հետ: 1922ին էր նաեւ, որ, յարակարծօրէն, Իրլանտա կը նուաճէր իր անկախութիւնը: Բայց վէպին բազմաթիւ երեսակներէն մէկն է իրլանտական ազգայնականութեան քննախօսութեան (critique) մը ներկայացումը: Այս վէպն ալ հիմնուած է դիւցազնավէպի մը իւրայատուկ անդրփոխանցումին վրայ, քանի որ *Ulysses*ը յարասութիւն մըն է Հոմերոսի *Ոդիսականին*:

Այս երկու երկերուն նկատմամբ թոթովենցի հետաքրքրութեան մղիչ ուժ կրնար հանդիսանալ վէպին դերակատարութիւնը որպէս նոր ընկերութեան

չինչ ազգակ, հիմնուած՝ յիշողութեան վրայ (Տը Քոսթըրը գրած է անցեալի հերոսի մը մասին, Ճոյս՝ իր գլխաւոր կերպարին կեանքի մէկ օրուան մասին): Չարենցի *Երկիր Նայիրին*, Մահարիի անաւարտ մնացած *Գուրգէն Պանի Տոհմը*, Թոթովենցի «մեր մօտիկ անցեալը» ընդգրկող ու կորուած վէպը (տե՛ս՝ ստորեւ), որ այս նամակագրութեան տարիներուն կը գրուէր, օրինակներ էին այդպիսի գործերու:

20 Նոյեմբեր 1933ի նամակին մէջ, Թոթովենց կը շեշտէ, որ Ճոյսի վէպը «...հռչակաւոր գիրք է, որը ունենալս ինձ բախտաւորութիւն պիտի համարեմ»: Կ'ենթադրենք, որ *Ulysses*ը ռուսական գրական մամուլին մէջ զանազան արձագանգներ ունեցած էր, որոնց միջոցաւ Թոթովենց կրնար կազմած ըլլալ իր կարծիքը: Հետաքրքրական է, որ 1930ականներուն Ճոյսի վէպէն օրինակներ ազատօրէն կը շրջէին Խորհրդային Միութեան մէջ, երբ Մ. Նահանգներու մէջ, օրինակ, 1918-1920ին առաջին՝ Թերթօնային հրատարակութեան շարունակութիւնը արգիլուած էր՝ անառակութեան (obscenity) ամբաստանութեամբ, իսկ դիրքով հրատարակութիւնը միայն 1933ին թոյլատրուեցաւ (մինչ այդ տեղի ունեցած էին ապօրինի հրատարակութիւններ)¹⁸: 12 Դեկտեմբեր 1934ին, Թոթովենց կը հաղորդէ ձերահեանին, թէ արդէն ուրիշ, անանուն բարեկամի մը շնորհիւ ստացած էր խնդրոյ առարկայ գիրքը:

Ուրիշ հեղինակ մը, որ Թոթովենցի հետաքրքրութեան առարկան էր, յափշտակութեան աստիճան, սակայն նաեւ գործնական նպատակներով, անգլիացի թատերագիր Ուիլիամ Շէքսպիրն էր: 20 Փետրուար 1936ին, այդ առիթով կը գրէ ձերահեանին.

«Այս վերջերս քարգմանում եմ Շէյկսպիրի Richard III-ը եւ շատ նեղում եմ, որովհետեւ ձեռքիս տակ չունեմ այն հրատարակութիւնները, որտեղ բացատրուած են դժուար հասկանալի եւ մութ տեղերը: Ես համալսարանում երկու տարի հետեւել եմ յատկապէս Շէյկսպիրին, բայց եւ այնպէս հարկաւոր է անգլիական կամ ամերիկեան մի հրատարակութիւն, որտեղ բացատրուած լինեն ամէն ինչ եւ ծանօթութիւններով: Եթէ այդպիսի մի հրատարակութիւն կայ՝ ուղարկի՛ր, որի համար ընդունիլ այժմեանից իմ շնորհակալութիւնը: Պիտի շարունակեմ հետզհետէ քարգմանել մի քանի հատ, եթէ ուժերս ներեն:

Մոռացայ ասելու, որ Շէյկսպիրի Howard Staunton հրատարակութիւնը ունեմ, բայց դա դեռ բաւարար չէ»:

Ստանալով այս նամակը, ձերահեան անմիջապէս գրադած է իր հեռակայ բարեկամին խնդրանքով, որ 15 Յունիս 1936ին կը հաւաստէր. «Մոռացայ քն ուղարկած գրքերը: Խորին շնորհակալութիւն, մանաւանդ “Richard III”-ի համար: Հիմա որ Շէյկսպիրի քարգմանութիւններս լոյս տեսնեն՝ կ'ուղարկեմ քեզ: Արդէն քարգմանել եմ բացի “Ռիչարդից”, “Անտոնիոս եւ Կլեոպատրան” եւ “Փոթորիկը”»:

Տասը օր ետք, իր վերջին նամակին մէջ, Թոթովենց կը գրէ ձերահեանին. «Անհամբեր սպասում եմ Շէյկսպիրի միւս երկերին: Ուղարկած սէքդ հրաշալի է: Ահա՛ այդ սէքից է, որ պետք է քարգմանել: Արդէն քեզ գրել եմ իմ արած՝ *Երեք քարգմանութիւններիս մասին*: Յունուարին կը սկսեմ նորերի քարգմանութեան...» (ընդգծումը մերն է - Վ.Մ.):

Երեք թատերախաղեր թարգմանած ըլլալու փաստը նաև արձանագրուած է Տէվրիչին ուղղուած նամակի մը մէջ, ըստ Վրացեանի մէջբերումին: «Վերջին հինգ ամիսների ընթացքում քարգմանել եմ Շէյկսպիրի երեք գործերը. 1. “Փոթորիկ”, 2. “Ռիչարդ Գ.”, եւ 3. “Անտոնիոս եւ Կլեոպատրա”... Դեռ պիտի քարգմանեմ “[Յուլիոս Կեսար”, “Թիմոն Աթենացի”, “Տասներկուերորդ Գիշերը”, “Միջնամառնային Գիշերի Երազը”... Որքան որ դժուար է քարգմանել Շէյկսպիրը, ինձ խորագոյն հաճոյք է պատճառում եւ տալիս ինձ հպարտութիւն»¹⁹: Այս նամակը թուագրուած է 15 Հոկտեմբեր 1936, երբ Թոթովենց չորս ամիսէ ի վեր Պետական Անվտանգութեան Վարչութեան ճիրաններուն մէջ էր եւ դժուար թէ որեւէ թարգմանութեան մասին կարենար իրօք մտածել: Սակայն, երկու նամակները կը թուին ցոյցնել զրազէտին ստեղծագործական բուն ծրագիրները:

Հակառակ նամակային այս յայտարարութիւններուն, գրականագէտները Փոթորիկի թարգմանութիւնը անաւարտ գործ մը կը թուին նկատել՝ մեզի անյայտ պատճառներով: Արդարեւ, Սեւակ Արզումանեան ժամանակին մատնանշած է, թէ Թոթովենց «արդէն զգալի աշխատանք էր տարել բնագրից Շէյկսպիրի “Փոթորիկ” ստեղծագործութիւնը քարգմանելու համար»²⁰: Քառորդ դար ետք, Հայկ Սաչատրեան կը գոհանայ յիշատակելով *Ռիչարդ Երրորդի եւ Անտոնիոս Եւ Կլեոպատրայի թարգմանութիւնները*²¹: Կը թուի, թէ Փոթորիկը նոյնպէս կորսուած է կամ պահպանուած՝ անաւարտ վիճակի մէջ: Լուսիկ Թոթովենցը Գիտութիւններու Ակադեմիայի Արուեստի Հիմնարկի չէյքսփրեան գրադարանին նուիրած է գրագէտին երկու թարգմանութիւններու՝ *Ռիչարդ Երրորդի եւ Անտոնիոս Եւ Կլեոպատրայի ձեռագիրները*: Գրագէտին կինը պատմած է, թէ Թոթովենց այդ երկու թատերախաղերուն վրայ աշխատած էր մինչեւ 1936ի ամառը, փաստօրէն՝ ձերբակալութեան սեմին, առանց որեւէ ակնարկութիւն ընելու Փոթորիկի:

«Ես տղայիս հետ ամառանոց էի, երբ նրանից ստացայ մի նամակ, ուր գրուած էր. “Այսօր վերջացրի քարգմանութիւնս եւ դրեցի վերնագիրը, մի մեծ ծանրութիւն ընկաւ ուտրիցս” (նամակը թուագրուած է՝ 1936 թ., 16 Յուլիսի): Դրանից երկու օր անց, Յուլիսի 19-ին [sic], Շէքսպիրի ոգեշնչուած քարգմանիչը ձերբակալուեց: Բօթն առնելով՝ շտապեցի Երեւան: Տանը սեղանի վրայ տեսայ քարգմանուած երկու գործերն էլ, հաստ կարմրատուն քղթ փաթեթների մէջ, կողքին դրուած այն գրիչը, որով գրել էր վերջին նամակը եւ դրել քարգմանութեան վերջակէտը»²²:

Թարգմանական գործերու կողքին, Փետրուար 1936ին յիշուած է նաև Տանիէլ Տըֆոյի *Ռոպինսոն Բրուզոյի թարգմանութիւնը*՝ Պետհրատի պատուէրով, որուն ճակատագիրը անյայտ է²³:

Թոթովենց իր նամակներուն մէջ անդրադարձած է նաև սեփական գործերուն: Այսպէս, 20 Նոյեմբեր 1933ին կը հաղորդէ, թէ պիտի ուղարկէր նոր գիրքը՝ *Կեանքը Հին Հռոմէական Ծանապարհի Վրայ*, որ արդէն տպուած էր, բայց չէր կազմուած: Սակայն, 10 Յունիս 1934ի նամակով կը յայտնէ, թէ «ինձանից անկախ պատճառներով» չէր կրնար ուղարկել գայն: Այդ պատճառներէն առաջինն այն էր, որ վէպին դէմ գաղափարախօսական յարձակումներն ու քննադատութիւնները արգելք եղած էին անոր հրատարակ իջնելուն. 21 Յունիս 1934ին, Բակունց «Տեղական մացիոնալիզմի մի քանի արտայայտու-

քիւնները մեր գրականութեան մէջ» երկու ժամ տեւած զեկուցումին, քննադատած էր Թոթովենցի *Կեանքը Հին Հռոմէական Ճանապարհի Վրայն, Մահարիի Մանկութիւնն ու Պատանեկութիւնը, Չարենցի Գիրք Ճանապարհին եւ իր սեփական «Միրանի Փողը»*: Յաջորդած էին խնդրոյ առարկայ գրագէտներուն ելոյթները, որոնք, «բարձր գնահատելով Բակունցի զեկուցումը,- գրած է Դաւիթ Գասպարեան,- խոստովանում [էին] իրենց “նացիոնալիստական սխալները”»²⁴: Նոյն գիշերն իսկ, Թոթովենց կը հաղորդէր իր կնոջ, թէ Բակունցը «իմ մասին խօսեց մեծարանքով եւ մեծ գովեստով՝ նշելով իմ գրքի սխալները»²⁵: Մեծարանք, գովեստ ու քննադատութիւն, երբ, ինչպէս Գասպարեան դիտել տուած է, «այսպիսի ճնշմամբ նոյն օրերին գնդաններում մարդկանց ստիպում էին կամ ստորագրել իրենց մահախօսականները, կամ հրաժարուել իրենց հարազատներից»²⁶: Յաջորդ օրը, նոր նամակով Թոթովենց աւելցուցած է, թէ «գիշերուայ իմ ելոյթից յետոյ՝ իմ գրքի բաց թողնելը անկասկած է, բայց ոչ շուտ»²⁷: Կարելի է պատկերացնել, որ գիրքին արտասահման առաքումը արգիւրուած էր. միայն հագուագիւտ օրինակներ հասած են զանազան ճանապարհներով: Հաւանաբար, այս շրջանին կը վերաբերի Վրացեանի կողմէ մէջբերուած նամակ մը՝ առանց թուակահարի յիշատակութեան, ուր, ամերիկեան գրականութեան խնդրանքին դիմաց, գրագէտը փոխարէնը կը խոստանայ իր գրուածքներէն զրկել, կը ջանայ զրկել, «բայց մինչեւ հիմա էլ ինձանից բոլորովին անկախ պատճառներով, չեմ կարող ուղարկել»²⁸:

Իր վերջին հրատարակած հատորէն՝ *Մոխրակոյտ թատերախաղէն զատ* (1936), գրագէտը յիշած է մամուլի տակ գտնուող *Միրանի Մահ* պատմուածքներու ժողովածուն, որ կը ներառնէր ամերիկեան իր փորձառութեան վերաբերեալ էջեր: Այս ժողովածուն լոյս պիտի տեսնէր 1936ի աշնան, ըստ նոյն տարուան Յունիս 25ի նամակին: Սակայն, կը պարզուի, որ արդէն Փետրուար 2ին Պետհրատի տնօրէնը հարցուցած է Հայաստանի Համայնավար Կուսակցութեան Կեդր. Կոմիտէին, եթէ 14 ամիսներէ ի վեր ձգձգուող *Միրանի Մահ* հրատարակութիւնը թոյլատրելի է: Թոթովենցի ձերբակալութենէն երկու շաբաթ ետք՝ 2 Օգոստոս 1936ին, տնօրէնը կը յայտնէ նոյն վերադասին, թէ հատորին շարուածքը արդէն ցրուած է²⁹:

Միեւնոյն նամակին մէջ, նաեւ կը խօսուի վէպի մը մասին: Ասիկա այն «մեծ վէպ»ն էր, որուն համար գրագէտը Օգոստոս 1933ին համաձայնութիւն կնքած էր Պետհրատի հետ, ըստ կնոջ գրած նամակին³⁰: Այժմ կորսուած այդ բնագրին հեռաւոր արձագանգը պահպանուած է «Փոքրիկ Էսքիզ Մի Մեծ Վէպի» պատումին մէջ, որ լոյս տեսած է Յունիս 1933ին Փարիզի ՀՕԿ ամսագրին մէջ: Կ'արժէ նշել, որ Թոթովենցի այս գրութիւնը քաղուած է կամաւորական շարժումի իր մասնակցութեան շրջանէն: Պատմողն ու իր ընկերը՝ Սեդրակը, կը հասնին վերջինիս ամայացած ծննդավայրը, ուր ընտանիքին մասին Սեդրակի բազում հարցումներուն համար պատասխանողը կ'ըլլայ միակ վերապրողը՝ Բեյլան, ընտանեկան շունը³¹: Արդ, Սեդրակը Թոթովենցի մօտիկ ընկերներէն, 1915ին անոր հետ Միննէափոլիսէն (Սենթ-Փոլի հետ ծանօթ Twin Cities անունով՝ աշխարհագրական մերձակայութեան պատճառով) Կովկաս մեկնած Սեդրակ Բաղդիկեանն է, որ ուսակական իշխանութիւններուն կողմէ կամաւորական գունդերուն լուծարումէն ետք վերադարձած է Թիֆլիս ու անկէ ետք վերստին մեկնած Ամերիկա:

Դէպքերէն մօտ կէս դար ետք, ան գրի առած է Կովկաս երթուղարձին իր յուշերը, որոնք լոյս տեսած են Հայրենիք ամսագրին մէջ: Հոն բազմիցս յիշատակուած է Թոթովենցը, որուն հետ ամերիկահայ կամաւորներու վարիչ յանձնախումբին մաս կազմած է: Սակայն, այդ յուշերէն յստակ է, որ Բաղդիկեանն ու Թոթովենցը հասած են մինչեւ Վանի շրջանը, բայց ո՛չ Արաբկիր՝ Բաղդիկեանի ծննդավայրը: «Փոքրիկ էսքիզ»ին տունն տուող դրուագը, որ հաւանաբար գեղարուեստական մշակումն է Վանի շրջակայքը տեղի ունեցած դէպքի մը, արձանագրուած չէ Բաղդիկեանի յուշերուն մէջ³²:

Միշտ Գիւտեան անգլերէնի թարգմանած էր «Փոքրիկ էսքիզ»ը՝ նոր խորագիր մը յարմարցնելով («Ըսէ՛ ինծի, Պելլա» [“Tell Me, Bella”]), ու գայն մուծած՝ Թոթովենցի պատմուածքներու հատորի մը մէջ: Յառաջաբանին մէջ, Գիւտեան մատնանշած էր, թէ «Թոթովենց ծրագրած էր երկարաշունչ վէպ մը գրել հայ ժողովուրդի արիւնոտ եւ հերոսական պատմութեան մասին՝ 1915 Սեւ Տարուան մոխիրներէն հրաշալի յարութիւնը, որ դարձած էր բարգաւաճ պետութիւն մը, բայց չապրեցաւ այս նպատակը իրագործելու համար՝ իր անժամանակ մահուան պատճառով 44 տարեկանին: Սակայն, ան գրեց այս նիւթով էսքիզ մը՝ այստեղ խորագրուած “Tell me, Bella,” ուր պատմողն ու իր ընկերը՝ Սեդրակ, Ամերիկայէն Հայաստան կը վերադառնան որպէս կամաւորներ եւ, վերջինիս ծննդավայրը այցելելով, գայն կը գտնեն ամայի, բացի այն բոտ մը մարդոցմէ, որոնք լեռներն ու քարայրները ապաստան գտած էին ջարդերու ժամանակ»³³: Այս թարգմանութեան լրագրական հաղորդումը կը յայտնէր - չենք գիտեր եթէ հետեւողութեամբ Գիւտեանի գրածին կամ յօդուածագրի ինքնուրոյն գիտելիքներուն վրայ հիմնուելով - թէ՛ «Ասա ինձ, Բելլան» պիտի ըլլար հայ գրողին կողմէ ծրագրուած վէպ մը, որ պիտի պատկերացնէր հայ ժողովուրդին վերածնունդը, 1915ի աղէտին յաջորդող: Սակայն 1937ին, այլ աղէտով մը վերջ կը գտնէր Թոթովենցի կեանքը, երբ տակաւին ուրուագծային վիճակի մէջ էր իր ծրագրած վէպը»³⁴:

Ըստ Արզումանեանի, «երկար ժամանակ փայլալուծ էր մի վսեմ նպատակ՝ իրագործել տարիների իր երազանքը, գրել մի վէպ՝ “Հովուերգական, հերոսական եւ ողբերգական վիպերգութիւն մի ժողովրդի՝ իր երկրում եւ այլ երկրներում” մօտաւոր անունով, բաղկացած վաթսուն մանուկից»³⁵, այսինքն՝ շուրջ հազար էջ: Կը թուի, թէ Թոթովենցի կենսագրին 1960ին տակաւին յայտնի չէին այդ վէպին գործնական աշխատանքներուն վերաբերող փաստեր: Յուլիս 1934ին, Թոթովենց կը յայտնէր իր կողակիցին, թէ շուտով պիտի վերջացնէր Շէյքսպիրի թարգմանութիւնը եւ, սկսելով «պիտի վերամշակման,- խօսքը Մոլորակոյտի մասին էր,- միաժամանակ առաջ կը տանեմ մեծ վէպս»³⁶: Իսկ Յունուար 1935ին կը գրէր, թէ՛ «իմ մեծ վէպի համար գտայ մի գիրք, որ երկար ժամանակ փնտրում էի՝ Արեւելեան հարցի պատմութիւնը սկզբից մինչեւ 1908 թիւը: Սա մի այնպիսի գործ է, որում իմ ուզած բոլոր թուականները կան»³⁷:

Չարեան պատմած է 1936ի սկիզբներուն Թոթովենցի յուզումնախառն ելույթին մասին՝ գրական երեկոյթի մը ընթացքին, ուր ի միջի այլոց ըսած կ'ըլլայ.

«Մեր ժողովրդի մի հատուածը կոտորածներ տեսաւ: Լաւ է, որ միւս հատուածը այդ ողբերգութիւնը չապրեց: Ոչ ոք չի խօսում այդ կոտորածների մասին: Սինչդեռ մեր սրտից արիւն է կաթում, երբ յիշում ենք: Կոտոր-

րած, գաղթ, աշխարհով մէկ ցրուած ազգ, որտեղ երկինք, որտեղ յուսին՝ նրա տակը մի հայ կայ անպայման: Փոքր ազգի ողբերգական կենսագրութիւն: Մեր ժողովրդի պատմութեան անբաժանելի մասն է դա: Երբեք չի ջնջուի մեր պատմութեան արիւնոտ էջը: Ինձ յուզում են կոտորածները, ինձ հանգիստ չեն տալիս: Ես վէպ եմ գրում: Մինչեւ չգրեմ՝ հանգիստ չի իջնի ինձ վրայ: Դա իմ հոգու պարտքն է, իմ խոշտանգուած էութեան մի մասն է, որ ճշում, կանչում է ինձ»³⁸:

Ծանօթագրելով «Փոքրիկ էսքիզ»ը, Անահիտ Գէորգեան նշած է, թէ «մեծ ստալիզացումը՝ 60 մամուլանոց վէպը հայ ժողովրդի “հովուերգական, ողբերգական ու հերոսական անցեալի պատմութիւնից”, ցաօք, կորել է՝ գրողի ձերբակալութիւնից անմիջապէս յետոյ (կնոջ վկայութեամբ վէպն աւարտուած է եղել)»³⁹: Սակայն, մեր կարծիքով, Լուսիկ Թոթովենցի այս վկայութիւնը վաւերագրական հաստատումի կարիքը ունի⁴⁰: Զերբակալութենէն երեքուկէս շաբաթ առաջ, գրագէտը ձերահեանին գրած է, թէ «...այժմ զբաղուած եմ մի նոր վէպի աշխատանքով, որ ընդգրկում է մեր մօտիկ անցեալը»: Միայն այդքան, ո՛չ մէկ ակնարկութիւն գործի ծաւալին կամ վիճակին: Համագրելով վերոյիշեալ փաստերը, կ'եզրակացնենք, որ մինչ պետական անվտանգութեան սպասարկութեան մահացու օղակը սկսած էր սեղմուել իր եւ այլոց շուրջ, Թոթովենց հոգեկան բաւարար ուժը գտած պիտի ըլլա՞ր թէ՛ Շէյքսպիրի երկու թատերախաղերուն թարգմանութիւնները եւ թէ՛ շուրջ հազար կէնոց վէպը վերջացնելու: Եթէ այդպէս է, անհասկնալի է, թէ ինչպէ՞ս աւարտուն վէպին ձեռագիրը անյայտացած է, իսկ աւարտուն գոյգ թատերախաղերը սեղանին վրայ մնացած են: Նոյնքան տարօրինակ է, որ Զարեան Լ. Թոթովենցէն որեւէ վկայութիւն քաղած չըլլայ վէպին մասին: Եթէ վէպը աւարտած ըլլար, ինչպէ՞ս Թոթովենց վերոյիշեալ նամակին կամ այլ նամակի մը մէջ պիտի չծանուցանէր այդ փաստը:

Աւարտելէ առաջ ներածական այս նշմարը, անհրաժեշտ է անդրադառնալ հրապարակուող նամակներուն յետագայ ճակատագրին: Այս նամակներուն գոյութեան մասին որեւէ ակնարկութիւն չկայ Թոթովենցի երկերու երրորդ հատորին մէջ, որուն մէկ մասը նուիրուած է անոր նամակներուն: Ըստ երեւոյթին, գրագէտը անոնց պատճէնը կամ սեւագրութիւնը չէ պահած, կամ, եթէ պահած է, հասցէատէրէն ստացած նամակներուն հետ անոնք գոհ գացած են ուստիկանութեան բռնագրաւումին: Հասցէատէրը՝ Հայկ (ամերիկեան անունով՝ Չարլզ) ձերահեան, ծագումով ուրֆացի ու ասպարէզով ատամնաբոյժ, երիտասարդ տարիքին յեղափոխական շարժումներու մասնակցած է որպէս ՀՅԴանակցութեան անդամ: Ամերիկա փոխադրուելէ ետք, հաստատուած է Նիւ Եորք: Յետագային անցած է Պրոպենք (Քալիֆորնիա), ուր մահացած է 1965ին:

ձերահեան նամակները յանձնած էր քալիֆորնիահայ իր բարեկամին՝ գրասէր ու հաւաքորդ Վարդան Կէօվէնեանին (Wartan Gewenian), որ անոնց պատճէնն ու յիշեալ տեղեկութիւնները հաղորդած էր գրականագէտ Մարկ Նշանեանին՝ 12 Յունիս 1998 թուակիր անգլերէն նամակով: Ան գրած էր նաեւ.

«Ան գիրք հաւաքելու եւ կարդալու մոլուցք ունէր: Ըսած էր ինձի, թէ Նիւ Եորքի իր գրադարանը շուրջ 25.000 հատորէ բաղկացած էր: Քալիֆորնիա փոխադրուելէ առաջ, ձերբագատուած էր քանի մը հազար գիր-

քեր: Յիսուն տուփ գիրք նուիրած էր Պէյրուֆի Ճեմարանին, որուն տնօրէնը Սիմոն Վրացեանն էր: Անոնք նաեւ բարեկամ էին»:

1940ականներուն, աւելցուցած է Կէօվէնեան, Ճերահեան մաս կազմած էր բարեկամական սեղմ շրջանակի մը՝ «Սիմոն Վրացեանի, տէր եւ տիկ. Վարդգէս Ահարոնեանի, Գարեգին Յովսէփեանցի (յետագային՝ Կաթողիկոս, Անթիլիասի մէջ) եւ Տիրայր արքեպիսկոպոսի հետ (որ Յորիկի Դիւանը հրատարակեց 1952ին)»⁴¹:

Նշանեան այս նամակներուն քանի մը տողով անդրադարձած էր 2002ի անդլերէն իր ուսումնասիրութեան մէջ. «Ինծի վստահուած ուրիշ ցամաքներ, որոնք թուագրուած են 1933-1936, կը վկայեն Թոթովենցի անյազ հետաքրքրութիւնը այն աշխարհին նկատմամբ, որմէ անդառնալիօրէն բաժնուած էր»⁴²: Մանօթագրութեան մէջ, հասցէատիրոջ անունը յիշուած էր տղթ. Չարլզ Ճերահեան ձեռով: Այս պատճառով, չէինք անդրադարձած, որ այդ նամակները պէտք է ըլլային անոնք, որոնց ակնարկած է ամերիկահայ հրատարակագիր Թորգոմ Փօթաճեանը վերջին տարիներուն:

2006ին հրատարակուած գիրքին մէջ, Փօթաճեան կրկնած էր բազմիցս յայտնուած այն դրոյթը, թէ «մեր մեծ ու տխուր եղեռնի վէպը գրուած չէ դեռ» եւ պնդած - առանց որեւէ առարկայական հիմքի - որ «միակ գրագետը, որ կրնար գրել այդ վէպը, Վահան Թոթովենցն էր, որ հաւանաբար գրած ալ էր, ինչպէս կը պարզուի իր այս նամակէն»: Ան հրատարակած էր նամակի մը լուսանկարը՝ հետեւեալ մակագրութեամբ. «Լուսապատճէն Վահան Թոթովենցի Տօթթ. Հայկ Ճերահեանին գրած վերջին ցամաքի վերջին էջին, գրուած 1936, Յունիս 25-ին: Վահան Թոթովենցի վերջին շաբաթ 8 (ուր) ցամաքներ[ը] մենք յանձնած ենք Հայաստանի Հանրապետութեան Պետական Թանգարանին»⁴³: Իր պնդումին որպէս յաւելեալ փաստ, Փօթաճեան արտագրած է նաեւ, որոշ աղաւաղումներով, Չարեանի վկայութիւնը⁴⁴: Բնականաբար, «մտաւոր անցեալից» վէպ եւ «մեր մեծ ու տխուր եղեռնի վէպը» գրելու միջեւ հսկայ տարբերութիւն մը կայ: 1933ին լոյս տեսած «Փոքրիկ Էսքիզ»ն իսկ վճռորոշ վկայութիւն չէ, առաւել եւս՝ փաստ, թէ Թոթովենց կը նպատակագրէր Մեծ Եղեռնի մասին վէպ գրելու: Թէ ինչո՞ւ ան էր «միակ գրագետը, որ կրնար գրել այդ վէպը», կը մնայ խորհուրդ խորին⁴⁵:

Ընդառաջելով մեր առաջարկին՝ Կէօվէնեանէն ստացած պատճենները հրատարակութեան պատրաստելու, 2010ի սկիզբը Նշանեան զանոնք մեզի յանձնեց, որուն համար մեր խորին շնորհակալութիւնները կը յայտնենք:

Թոթովենցի ութը ձեռագիր նամակները գրուած են 1922-1940ին կիրարկուած «աբեղեանական» ուղղագրութեամբ: Բնագիրները դասական ուղղագրութեան վերածելով, նոյնութեամբ պահպանած ենք հեղինակին լեզուն ու կէտադրութիւնը (միայն վերականգնած ենք ամսանուններուն գլխագրի գործածութիւնը), ինչպէս եւ երբեմն նկատուող՝ օտար անուններու տառադարձութեան այլազանութիւնը (օր.՝ Շէյքսփիրի կամ Սթանտալի պարագային): Նամակները անհրաժեշտ ծանօթագրութիւններով օժտած ենք:

Յարգելի ընկեր] ճերահեան: -

Ստացայ Մելիքի⁴⁶ նամակում ներփակուած ձեր նամակը եւ շտապում եմ պատասխանել: Ես էլ շատ ուրախ եմ, որ ունեմ մի բարեկամ Ամերիկայում, որի հետ կարող եմ գրքեր փոխանակել: «Բիթապ տելիսի»⁴⁷ ասացուածքը մեղմ բառ է ինձ համար գործածելու, ես գրքի ծախքաւ եմ, ինչպէս ուղտը անապատում:

Այժմ անցնենք ճիշտ գործին.

Ձեր ուզած հանդէսները («Ազգագրական] Հանդէս»⁴⁸, «Գեղարուեստ»⁴⁹, «Բա[ն]բեր»⁵⁰, «Մուրճ»⁵¹, «Նոր Ուղի»⁵²) շատ դժուար կը ճախուեն, որովհետեւ չեն վաճառուում. պէտք է գտնել միայն տներում, անհատների մօտ: «Գեղարուեստ»ի խմբագիրը⁵³ այստեղ չէ, he is out of town⁵⁴, վերադարձին նրան կը հարցնեմ եւ եթէ ունի, կ'ուղարկեմ: «Բա[ն]բեր» եւ «Մուրճ» շատ դժուար է ճարել, «Նոր Ուղի» հեշտ է: Ես եղել եմ «Նոր Ուղի»ի քարտուղարը եւ ունեմ առաջին տարին կազմած, բայց դուք [դա] արդէն ունէք. բայց միւս տարիները կը ճարեմ եւ կ'ուղարկեմ: «Նոր Ուղի»ն փակուեց եւ նրա տեղը լոյս տեսաւ «Նոյեմբեր» ամսագիրը⁵⁵, այս էլ փակուեց եւ հիմա լոյս է տեսնում «Վերելք» ամսագիրը⁵⁶: Նախկին «Վերելք»ի⁵⁷ համարները ունեմ:

Խնդրում եմ պատասխանել – ուղարկե՞մ ձեզ «Նոյեմբեր»ը, նոր «Վերելք»ը եւ նախկին «Վերելք»ը, որից հրատարակուած է միայն երեք թիւ:

Նորերս հրատարակուեց պրոֆ[ետոր] Աբեղեանի⁵⁸ «Հայոց տաղաչափութիւնը»⁵⁹, ուղարկե՞մ, հոյակապ աշխատութիւն է: Ունեմ նաեւ պրոֆ[ետոր] Աբեղեանի «Նահապետ Քուչակի դիւանը»⁶⁰, նոյնպէս հոյակապ աշխատութիւն: Ուղարկե՞մ արդեօք ճարտարապետ Թորամանեանի⁶¹ գրքերը հայոց հին ճարտարապետութեան վերաբերեալ:

Եթէ դուք հետաքրքրուում էք «Ազգագրական Հանդէս»ով, ուրեմն պէտք է հետաքրքրուէք նաեւ *Էմիլեանի հրատարակութիւններով*⁶² - Երեք հատոր (խոշոր) բոլորն էլ հայկական հեքիաթներ, բանասիրութիւններ, եւ այլն: Այս մասին գրեցէք:

Ես մի քանի օրից կ'ուղարկեմ ձեզ Պետհրատի գրացուցակը⁶³, կարող էք ընտրութիւն կատարել:

Թոյլ պիտի տաք, որ «Ազգագրական] Հանդէս» կամ այլ հանդէսներ ուղարկեմ ձեզ այնքան, որքան կարելի է ձեռք բերել: Օրինակ՝ դուք ուզում էք «Ազգագրական] Հանդէս»ը ունենալ ամբողջական, սա անկարելի է:

Հետաքրքրու՞մ էք արդեօք պրոֆ[ետոր] Աճառեանի⁶⁴ «Արմատական բանարան»ով⁶⁵, որ համաշխարհային գործ է համարում: Այս բանարանը տպուած է ապակետիպ եւ ամբողջ աշխարհում կայ միայն 380 օրինակ⁶⁶: Սա դժուար է ձեռք բերել եւ շատ թանկ է, 100 դոլար արժէ: Գրեցէ՛ք ինձ այս մասին: Վերջերս հրատարակուեց Հայաստանի «տարեգիրք»ը, ստուար հատոր, Հայաստանի 10 տարուայ բոլոր տեղեկութիւններով լեցուն⁶⁷: Այս մի հրատարակութիւնը արժէ 60 ռուբլի, իսկ միւսը՝ 25 ռուբլի: Գրեցէ՛ք ինձ այս մասին: Հրատարակուեց այստեղ «Պետրոս Դուրեան»⁶⁸, շքեղ հրատարակութիւն, ուղարկե՞մ: Կայ նաեւ նշանատր երգիչ «Մայեաթ-Նովան»⁶⁹, ուղարկե՞մ:

Կայ մի ստուար հատոր, որ կոչում է «Հինգ տարի»⁷⁰, սա պարունակում է իր մեջ հինգ տարուայ ամբողջ Խորհ[րդային] Հայաստանի կեանքը, վերին աստիճանի հետաքրքրական հատոր է, ուղարկե՞մ:

Իսկ թե ես ի՞նչ եմ ուզում - այդ մասին շուտով պետք է հաղորդեմ սիրելի Մելիքին՝ մի մեծ ցուցակ իմ ցանկացած գրքերի: Ինչ որ նա չի կարող ուղարկել՝ ես դուք կարող եք, ուղարկեցե՛ք: Առայժմ ձեզանից խնդրում եմ երկու կամ երեք գիրք.

1. Հանրիխ Հայնիեի⁷¹ [sic] «Ճամփորդութիւնները»

a. Անգլիայում

b. Ֆրանսիայում

c. Գերմանիայում

2. Հանրիխ Հայնեի – Florentine nights⁷²

(շատ կարեւոր գիրք է, սա 4 գիշեր է, չորս պատմութիւններ)

3. Մի նոր «Դոն Քիշոտ»⁷³, եթէ պատկերազարդ լինի, շատ ցանկալի է:

4. Ստենդալի⁷⁴ «Կարմիր եւ սեւը»⁷⁵

Ես չեմ պահանջում լաւ հրատարակութիւններ, մինչեւ անգամ աժան editionներ⁷⁶: Շուտով կը գրեմ եւ Մելիքին: Նրան գրել եմ երկու նամակ: (Տե՛ս ետեւը):

Առանձնապէս խնդրում եմ ինձ ուղարկել, բոլորից ատելի շուտ, ֆլամանտացի (Flanders) հեղինակ Charles de Coster-ի⁷⁷ Ուլինշբիկեյի Legende-ը⁷⁸: Սա նշանաւոր գիրք է, որի ֆրանսերէն մի հրատարակութիւնը ես տեսել եմ մի ժամանակ⁷⁹, բայց հնարատրութիւն չեմ ունեցել բոլորը կարդալու:

Ահա այն գրքերը, որոնք առայժմ ցանկանում եմ ունենալ: Ես ամէն ջանք ի գործ կը դնեմ ձեր ցանկացած հանդէսները գտնել եւ ուղարկել: Ինչպէս տեսաք՝ իմ ցանկացածս է ունենալ բացառապէս գեղեցիկ գրականութիւն:

Սրտագին բարեւներ, յարգելի բարեկամ՝

Յարգանքներով
Վահան Թոթովենց

Իմ հասցէն
V. Totoventz
Nalbandian 60
Erivan,
Armenia

Բ.

25 Հոկտեմբերի, 1933
Երեւան

Յարգելի ը[նկեր] Ճերահեան:-

Ուրախութեամբ, շնորհակալութեամբ եւ մինչեւ անգամ խորին երախտագիտութեամբ ստացայ Ձեր ուղարկած «Դոն Քիշոտը» (2 հատոր)⁸⁰ եւ Ստենդալի «Կարմիրը եւ սեւը», ինչպէս նաեւ Ձեր գրքերի ցուցակը, ստացայ նաեւ սեպտ[եմբեր] 26-ի գրած Ձեր նամակը:

Չոր է Մելիքը ձեզ ասել, որ բանաստեղծութիւնների գրքեր ուղարկէք ինձ, ամբողջ ֆլաման բանաստեղծական ժառանգութիւնը եւ չեմ փոխի de Kostere-ի “Ulenpiegel”-ի հետ: Այնուամենայնիւ ուրախ եմ, որ Մելիքը մտահոգուել է ինձ գիրք ուղարկելու:

Նախ եւ առաջ ասեմ, որ ամառը Մելիքին նամակ էի գրել եւ զարմանում էի թէ ինչո՞ւ չպատասխանեց: Նամակը, զարմանալի է, մի քանի օր առաջ ետ եկաւ: Չեմ իմանում թէ՛ ի՞նչ է պատահել: Իրեն կը գրեմ մօտ օրերս, բայց շատ եմ խնդրում յիշեցնել նրան թէ՛ ի՞նչ եղաւ իմ Բալզաքը⁸¹:

Չեր ուզած գրքերից ես սկսում եմ ուղարկել հետզհետէ: Առաջին առիթով, այս նամակի հետ միասին պոստին եմ յանձնում Թորոմանեանի⁸² «Դեկորի տաճարը»⁸³ եւ պրոֆ[ետոր] Աբեղեանի «Տաղաչափութիւնը»: Այստեղ էլ ծանր ծրարներ չեն ընդունում, ուստի պիտի ուղարկեմ 1-3 գիրք միասին: Սրանից յետոյ կարիք չկայ գրելու թէ՛ ի՞նչ գրքեր էք ցանկանում ունենալ, որովհետեւ մօտաւորապէս արդէն իմանում եմ ձեր ցանկացած գրքերի բնոյթը:

Ես ունեմ «Նոր Ուղի»ի Ա. տարին, կազմուած, կ'ուղարկեմ, բայց Բ. տարին չի ճարում:

Կազմելու խնդիրը այստեղ էլ նոյնպէս շատ դժուար խնդիր է, բայց կ'աշխատեմ կազմել տալ: Կազմել տալը գրքի չափ թանգ է, դա դեռ ոչինչ, բայց պէտք է հերթի սպասել կազմել տալու համար:

Ես գրել էի Մելիքին Աճառեանի Արմատական Բառարանի մասին: Ես ունեմ 6 հատորն էլ, կազմուած, դա արժէ 180 դոլլար: Պարզեմ ձեզ այս դոլլարի եւ ռուբլու խնդիրը: Մեր ռուբլին դոլլարի ձեր արժէքը չունի, ունի շատ չնչին արժէք, բայց մեր ստացած աշխատավարձի համաձայն՝ ունի ոսկու արժէք, քանի որ մենք երկուսս էլ առեւտրական գործով չենք զբաղուելու, մենք հեռու ենք այդ տեսակ մարդիկ լինելուց, այլ միայն իրարու կուլտուրական հաճոյք ենք պատճառելու գրքեր փոխանակելով, մենք պէտք է հաշուենք դոլլարը երկու ռուբլի: Ճիշդ է այդ ձեզ համար մի քիչ թանգ է, բայց պէտք է խոստովանել նաեւ, որ անգլերէն գրքերի արժէքն էլ բարձր է: Ուրեմն ո՛չ թէ առեւտրական կապ, այլ զուտ, բացառապէս կուլտուրական կապ:

Կ'ուղարկեմ ձեզ իմ Մայեաթ-Նովաս, լաւ թղթի վրայ եւ մաքուր տպագրութիւն:

Կ'ուղարկեմ ձեզ Էմիլեանի հատորները, որքան որ ձեռքս անցան եւ սրանից յետոյ հետամուտ կը լինեմ գտնելու եւ ուղարկելու այնպիսի գրքեր, որոնք ձեզ, գիտեմ, շահագրգռելու են: Օրինակի համար՝ շուտով լոյս է տեսնելու պրոֆ. Խաչատրեանի⁸⁴ հայոց պատմութիւնը նախքան Ուրարտացիները, վերին աստիճանի հետաքրքրական եւ միաժամանակ գիտական արժէք ներկայացնող գործ է:

Աճառեանի Արմատականի մասին ինձ շուտով գրեցէ՛ք, որ ուղարկեմ: Կ'ուղարկեմ ձեզ «Հինգ տարին», որը Տարեգրքից շատ տարբեր է: Իսկ տարեգիրքը չափազանց թանգ է, լաւ կազմուած եւ լաւ թղթի վրայ արժէ 60 ռուբլի, իսկ կայ նաեւ 25 ռուբլիանոցը, որը 60-անոցից ոչնչով պակաս չէ, եթէ ուզում էք՝ ուղարկեմ այս վերջին տեսակը: Պէտք է ասել, որ արժէքատուր գիրք է, որովհետեւ ամէն ինչ կայ Խորհ[րդային] Հայաստանի մասին:

Թումանեանի⁸⁵ մասին մի քիչ պիտի սպասէք, որովհետեւ տպագրութեան է յանձնուած ամբողջական գործը:

Իսահակեանը⁸⁶ կը գտնեմ եւ կ'ուղարկեմ, թէեւ ես ունեմ մի հատը, բայց դա հեղինակի նուէրն է, չեմ ուզում կորցնել⁸⁷:

Անհամբեր սպասում եմ de Kostereի “Ulenspiegel” legendeին: Շատ եմ խնդրում չշփոթէք ուրիշ legendeներ de Kostere-ի վէպի հետ. սա սքանչելի գիրք

է, Charles de Kostere-ը (թերևս եւ de Costere-) ֆլաման հեղինակ է եւ գրել [է] այս առասպելը ֆրանսերէն լեզուով:

Այժմ գանձ ձեր գրքերի ցուցակին:

- 1. Ես սիրում եմ Elbert Hubbard-ը⁸⁸, Ամերիկա եղած ժամանակս ես բաժանորդ էի նրա Little journey-ներին⁸⁹: Չգիտեմ թէ նրա scrap book-ը⁹⁰ եւ note book-ը⁹¹ ինչ են, եթէ հետաքրքրական են՝ ուղարկեցէք, իսկ եթէ գտնէք նրա «Փոքրիկ ճամփորդութիւնները», անպայման կը սիրեմ ունենալ:

- 2. Copeland's Treasures for Book Lovers⁹².

- 3. Confessions of Rousseau⁹³.

- 4. Catherine II.

- 5. Annals from 1749-1822 – Goethe⁹⁴.

- 6. Adventures of Gil Blas – Le Sage⁹⁵.

- 7. Faust – (2 parts complete – Goethe⁹⁶. «Ֆաուստ»ի առաջին մասն ունենմ, բայց II մասը չունենմ, խնդրում եմ ուղարկել երկու մասն էլ):

- 8. The works of Guy de Maupassant (10 volumes)⁹⁷

- 9. Ecce Homo and the birth of tragedy of F. Nietzsche⁹⁸.

- 10. Thus spake Zarathustra of Nietzsche⁹⁹.

- 11. The life of M. Angelo – Symonds¹⁰⁰

- 12. The dance of life – Havelock Ellis¹⁰¹.

- 13. Mademoisell[e] de Maupin – T. Gautier¹⁰².

- 14. Anna Karenina – Tolstoy¹⁰³.

- 15. Mother India – Mayo¹⁰⁴.

- 16. Japanese literature

1. Gengi Monogatari¹⁰⁵

2. Classical poetry and drama

Եթէ “drama”ն անջատ է պոէզիայից, ուղարկեցէք միայն դրաման:

- 17. Vathek (an arabian tale)¹⁰⁶.

Բացի սրանցից, որոնք գտնում են ձեր գրքերի ցուցակում՝ հաճեցէք ինձ ուղարկել The[odore] Dreiser-ի “Titan”-ը¹⁰⁷, մախրող բոլոր գրքերը ունենմ, բացի «Տիտան»ից:

Կ'ուզէի ունենալ նաեւ Dickens-ի “Pickwick papers”ը¹⁰⁸, ինչպէս նաեւ ձեր ցուցակում եղած Mackenzie-ի “The life of Charles Dickens”-ը¹⁰⁹:

Ձեր որկած գրքերի ցուցակում մի բան էր պակասում - գրքերի գինը: Եթէ կարելի է սրանից յետոյ՝ այդ գներն էլ գրէք: Դոն Քիշոտի եւ Ստենդալի գրքերի գները կային վրան:

Սիրելի եւ յարգելի դոկտոր, ես մեծ յոյս ունենմ, որ դուք ինձ կը մխիթարէք սպասարկելով եղբայրօրէն եւ կուտուրապէս, ինչպէս ես պատրաստ եմ սպասարկելու ձեզ:

Ես ռուսերէն կարդում եմ, բայց մեծ հաճոյք չեմ ստանում մինչեւ անգլերէն չկարդամ, անգլերէնը սովորել եմ մանկութիւնից եւ այդ լեզուով ընթերցումն ինձ մեծագոյն եւ խորագոյն հաճոյք է պատճառում:

Սրանցից բացի պիտի խնդրէի ձեզանից մի ծառայութիւն եւս, որը, իմ կարծիքով, ձեզ մեծ նեղութիւն չ[ի] պատճառելու, որովհետեւ Ամերիկայում, ամէն քայլափոխի, կարելի է գտնել: Ես ցանկութիւն ունենմ ունենալու moving picture-ի¹¹⁰ մասին գրականութիւն, այսինքն moving picture-ի համար scenario-

ներ¹¹¹ գրելու համար գրականություն, թե ինչպե՞ս պետք է գրել, ինչպե՞ս տիրապետել տեխնիկային, ո՞րն է այն գաղտնիքը, որով կարելի կը լինի զարգանալ այդ ուղղությամբ: Ձեզ համար պատմեմ ատելին: Ես վիպասան եմ դրամատուրգ եմ. ինչպես գիտեք Հայաստանում արագ կերպով զարգանում է moving picture-ի արտադրությունը, այստեղ իմ առաջ պահանջ է դրուած գրելու մասե moving picture-ի համար, բայց այդ տեխնիկայից չեմ հասկանում. դուք ինձ պիտի ուղարկեք այնպիսի գրքեր, որոնցից ես սովորեմ եւ կարողանամ պիտանի դառնալ:

Մի բան էլ պիտի խնդրեմ - Աճառեանի Արմատականը ուղարկելու դէպքում, ես պիտի խնդրէի ձեզանից այդ գումարից ինձ ուղարկել *միմիայն* 10-15 դոլլար, եթէ հնարատրութիւն կը լինի: Այդ 10-15 դոլլարը ես ստանում եմ Torgsin-ի¹¹² վրայ, մի քանի կարետր իրեր այստեղից ստանալու համար: Գիտեմ, որ Ամերիկայում դրամական կրիսիս¹¹³ կայ, եւ չեմ ստիպում, եթէ միայն հնարատրութիւն ունեք:

Ահա այս է այն բոլորը, որ ես ձեզանից խնդրում եմ եւ խոստանում եմ ժամանակին ուղարկել ձեր ցանկացած գրքերը:

Մելիքին եղբայրական համբոյրներ իմ կողմից, էլի եմ գրում ձեզ՝ յիշեցնել նրան, որ անհամբեր սպասում եմ Բալզաքին:

Յարգանքներով՝
ՎԱՀԱՆ ԹՈԹՈՎԵՆՅ

Nalbandian 60
ERIVAN
ARMENIA

Գ.

20 Նոյեմբերի, 1933 թ.
Երեւան
60 Նալբանդեանի

Յարգելի դոկտ[որ] Ճերահեան:-

Շնորհակալութեամբ ստացայ Հայնէի «Երկու հատորները», Ուորդ[ս]-ուորթի «Բանաստեղծութիւնները»¹¹⁴ եւ Հըպըրտի «Պիւթագորասը»¹¹⁵: Ըստ երեւոյթին Հըպըրտի այդ “Little Journeys”ները ունեք, որ գրքերի կողքը փաթաթել էիք: Ես շատ եմ խնդրում՝ եթէ ունեք դուք նրա փիլիսոփաները, երաժիշտները եւ նկարիչները՝ ուղարկեք ինձ:

Ես ձեզ խոստացել էի ուղարկել գրքերի մի ցուցակ, որպէսզի դուք կարողանաք գտնել եւ ուղարկել: Նախ այն մասին թէ ես ինչ եմ ուղարկում:

1. Արդէն ուղարկել եմ Աբեղեանի «Տաղաչափութիւնը» եւ Թորոմանեանի «Տեկորի տաճարը»:

2. Մի քանի օրից ուղարկում եմ Էմիլեանի հրատարակութիւնները: Մի քանի օրից ասում եմ նրա համար, որ աշխատում եմ կազմել տալ, դա շատ դժուար խնդիր է այստեղ, եթէ յաջողեմ, կազմուած կ’ուղարկեմ, եթէ ոչ այնպէս:

3. Մի քանի օրից ուղարկում եմ մասե Աճառեանի բառարանը հատոր առ հատոր: Աճառեանի բառարանի կազմելը յաջողուեց վերջապէս:

Սիրելի դոկտոր, ուղարկում եմ Աճառեանի իմ ունեցած միակ օրինակը, որովհետեւ դրսից չկարողացայ գտնել: Ամբողջ աշխարհում կայ միայն 380

օրինակ, ո՛չ աւելի, ուղարկում են գրականութիւն ստանալու անհուն սիրով: Ա-
ճառեանը կը ստանաք ամէն անգամ մի հատորը, բոլորը վեց հատոր է:

Ես արդէն ձեր ուղարկած գրքերի ցուցակից ընտրութիւններ կատարել են
եւ ուղարկել: Ներքեւում այդ ցուցակ[ն] են ուղարկում: Այդ ցուցակը վերցրել
են Ստենդալի գրքի ետեւից, գրում են նաեւ թիւերը, որպէսզի հեշտ լինի գտնել:

Բացի այս ցուցակից էլի են խնդրում կարողանաք գտնել եւ ուղարկել de
Coster-ի Ulenpiegel-ի լեզնաւոր: Շատ կարեւոր եւ անհրաժեշտ գիրք է սա ինձ
համար:

Ահա եւ նոր ցուցակը:

1. Lucius Apuleius - The golden ass 88¹¹⁶
2. Boccaccio - Decameron 71¹¹⁷
3. Jacques Casanova - Memoirs 165¹¹⁸
4. Alphonse Daudet - Sapho 85¹¹⁹
5. " " - Nabab
6. " " - Tartarin de Tarascon
(այս վերջին երկու գրքերը Modern Library-ում¹²⁰ չկան, կարելի է[ն]
դրսից գտնել)
7. Dostoyevsky - Crime and Punishment 199¹²¹
8. " - The Brothers Karamazov 151¹²²
9. Anatole France - Thais 67¹²³
10. Galsworthy John - The apple tree 168¹²⁴
11. Andre Gide - The Counterfeiters 187¹²⁵
12. J.K. Huysmans - Against the grain 183¹²⁶
13. James Joyce - Dubliners 124¹²⁷
14. " " - A portrait of the artist as a young man 145¹²⁸
Ուզում են նաեւ James Joyce-ի "Ulises"-ը [sic], սա հռչակատր գիրք է,
որը ունենալս ինձ բախտատրութիւն պիտի համարեն: Այս վերջին
գիրքը Modern Library-ում չկայ: Դ-ա մեծ գիրք է:
15. Sinclair Lewis - Arrowsmith 42¹²⁹
16. Pierre Louys - Aphrodite 77¹³⁰
17. Merejkowsky - The Death of the Gods 153¹³¹
18. " - Peter and Alexis 175¹³²
19. " - The romance of Leonardo da Vinci 138¹³³
20. Nietzsche - Thus spake Zarathustra 9
21. Marcel Proust - Swan[n]'s Way 59¹³⁴
22. " " - Within a Budding Grove 172¹³⁵
23. Suderman - The Song of Songs 162
24. Symonds - The life of Michelangelo 49
25. Tchekov - Short stories 50¹³⁶
26. " - Seagull, Cherry orchard, Three sisters and etc. 171¹³⁷
27. Tolstoy - Anna Karenina 37
28. Wells - Ann Veronica 27¹³⁸
29. Zweig - Amok 108¹³⁹

Ահա այն գրքերը, որոնք կ'ուզեն ունենալ:

Անցեալ նամակումս ես մոռացել էի մի գիրք, որ կար ձեր ուղարկած ցուցակում - դա Բալզաքի “Droll Stories”ն է¹⁴⁰: Շատ են խնդրում այս գիրքն էլ աւելացնել այն ցուցակի վրայ:

Դուք չէք կարող երեսակայել թէ ինչ մեծ կարօտով եւ անձկութեամբ կարդացի ձեր ուղարկած գրքերը, բացի Ուորդսուորթի բանաստեղծութիւններից. ինձ պոեզիան շատ չի հետաքրքրում, իմ ուզածը արձակն է:

Ես հնարատրութիւն պիտի ունենամ Ձեզ եւ սիրելի Մելիքին ուղարկելու իմ նոր հրատարակուելիք գիրքը, որը կոչում է «Կեանքը հին հռովմէական ճանապարհի վրայ»¹⁴¹: Արդէն տպագրուած է, բայց կազմելու համար լոյս ընծայումը ուշանում է: Հենց որ լոյս տեսաւ, կ'ուղարկեմ:

Այս նամակով, յարգելի դոկտոր, ուզում եմ մի բան ես ասել - եւ Ամերիկայում ունեմ շատ ազգականներ, շատ մօտիկ հարազատներ - քոյր¹⁴², եղբայր, մօրեղբայրներ¹⁴³, մօրեղբօր որդիներ, որոնք, ամաչելով ասում են, այս տասը տարուայ ընթացքում¹⁴⁴ չբարեհաճեցին մի գիրք ուղարկել: Ուզում եմ ասած լինել, որ դուք կատարում էք հարազատ մի եղբօր գործ: Այդպէս եմ զգում: Ընդունեցէք իմ շնորհակալութիւնները կրկին եւ կրկին:

Փակելով նամակս՝ ձեզանից խնդրում եմ մի բան - այս բոլոր գրքերի մէջ ամենակարեւորներն ինձ համար հետեւեալներն են[] Ulenspiegel-ը եւ Ullisse-ը (de Coster եւ James Joyce):

Ընդունեցէք իմ յարգանքները
ՎԱՀԱՆ ԹՈԹՈՎԵՆՅՑ

Մելիքին բարեւներ. մի քանի օրից կը գրեմ ես նրան:

Վ.Թ.

Գ.

10 Յունիսի, 1934
Երեւան

Սիրելի դոկտ[որ] Ճերահեան:-

Քաղաքից բացակայ լինելով եւ նաեւ մի շարք անյաջող դէպքեր պատճառ եղան, որ ուշացնեմ ձեր նամակի պատասխանը եւ այն գրքերի առաքումը, որ ձեռք էի բերել ձեզ ուղարկելու:

Նախ ասեմ, որ փոստին [sic] եմ յանձնել հետեւեալ գրքերը.

1. Ժողովրդական հեքիաթ¹⁴⁵
2. Նախաքրիստոնէական հայ ճարտարապետութիւն՝ Թորոմանեանցի¹⁴⁶
3. Ո՞րն է Հռոմոսի վանքը՝ Թորոմանեանցի¹⁴⁷
4. Էջմիածնի վանքը՝ Թորոմանեանցի¹⁴⁸
5. Հայ-քրդական վէպ¹⁴⁹
6. Ժողովրդական երգ, առակ, առած, անէծք եւ այլն¹⁵⁰
7. Ազգագրական հեքիաթ¹⁵¹
8. Հայ բարբառագիտութիւն¹⁵²

Սրանք ուղարկել եմ երեք ծրարով:

Այս գրքերը հազուագիւտ գրքեր են, բայց ես յաջողեցայ ձեռք բերել, մի բան, որի համար շատ ուրախ եմ:

Ձեզանից ստացայ Միքասանի [sic] 5 հատորը, անհամբեր սպասում եմ մնացեալ 5 հատորներին: Անսահման շնորհակալութիւն: Սկսեցի կարդալ, աւելի ճիշտը՝ լափել:

Գների մասին եկեք չխօսենք. ինչպես տնօրինում էք, այնպես էլ արեք: Դիշտ է ձեր ասածը, որ գները տարօրինակ են. ես հասկանում եմ, բայց քանի որ մենք առեւտուր չենք անում, այլ լոկ փոխանակում ենք՝ ինչպես ուզում է[ք] այնպես էլ թող լինի:

Մի քանի օրից կ'ուղարկեն պրոֆ[եսոր] Ա. Խաչատրեանի «Մեպածե արձանագրութիւններ»[ը]¹⁵³, շատ քիչ օրինակ հրատարակուած, կազմուած եւ շքեղ:

Ստացայ մի նամակ իմ բարեկամից, որ գուժում է մեր շատ թանկագին, շատ սիրելի բարեկամ Մելիքի մահը¹⁵⁴: Ամբողջ կեանքը եղաւ չարչարանքի մի շղթայ եւ մեռել է, ինչպես հաղորդում են, աղքատութեան մէջ: Անսահման վիշտ զգացի: Ափսո՛ս, հազար ափսոս:

Ցաւում եմ ձեր ունեցած հիւանդութեան առիթով, այդ միտնոյն հիւանդութեանը ես պառկեցի 1924 թուին եւ գործողութիւն կատարուեց, այդ թուակահնց մինչեւ հիմա հանգիստ եմ զգում: Ուրախ եմ, որ ազատուել էք:

Իմ յարգալից եւ եղբայրական բարեւները հաղորդեցէք ձեր տիկնոջ¹⁵⁵ եւ յայտնեցէք խոր շնորհակալութիւն այն ջանքերի համար, որ նա ի գործ է դնում օգնելու մի գրքի ծա[ր]աւ եղբօր:

Այժմ շատ ջանք եմ ի գործ դրել գտնելու «Գեղարուեստը» եւ «Նոր ուղի»ի Բ. տարին: Երեւակայեցէք, որ ես ինքս եղել եմ «Նոր ուղի»ի խմբագիրներից մէկը եւ չունեմ, այսինքն ունէի, Ֆրանսա ուղարկեցի մի ընկերոջ, որը ստանալուց յետոյ՝ չպատասխանեց: Յոյս ունեմ, որ կը գտնեմ:

Ես պատրաստում էի իմ գիրքն¹⁵⁶ ուղարկել ձեզ, բայց ինձանից անկախ պատճառներով չեմ կարող ուղարկել: Ներեցէ՛ք:

Մի քանի օրից կ'ուղարկեն «Վերելք»ի այս տարուայ համարները եւ սրահնից յետոյ՝ միշտ կ'ուղարկեն նոր հրատարակուած համարները: Ես աշխատակցում եմ «Վերելք»ին:

Վերջապէս ձեր բարեկամութիւնը ինձ համար դարձաւ մի թանկագին եւ անմոռանալի իրողութիւն: Աշխարհում չկայ ինձ համար աւելի հաճելի բան՝ քան գիրքը, ընթերցումը, եւ այդ հաճոյքը ես ստանում եմ ձեր բարեկամութիւնից: Կարծեմ ես ձեզ գրել եմ, որ Ամերիկայում ունեմ ես շատ ազգականներ, մինչեւ անգամ շատ մօտիկ հարազատներ (քոյր, եղբայր, մօրեղբայր) բայց այդ բոլորը սենթի արժէք չունեն, որովհետեւ մտել են իրենց պատեաններում եւ չեն զգում ուրիշի (այսինքն իրենց հարազատի) ցաւը:

Կրկին բարեւներ ձեզ եւ ձեր յարգելի տիկնոջ:

Չերդ

ՎԱՀԱՆ ԹՈԹՈՎԵՆՑ

Ե.

12 Դեկտեմբերի, 1934

60 Նալբանդեանի

Երեւան

Սիրելի դուկտ[որ] Դերահեան:-

Երկար ժամանակ է ձեզ չեմ գրել. պատճառն այն էր որ էլի Երեւանում չէի, զնացել էի հանքային ջրերը բժշկուելու¹⁵⁷: Այժմ վերադարձել եմ առողջ: Իմ բացակայութեան ստացել են ձեր ուղարկած երեք ծրարով գրքերը, որոնց համար յայտնում եմ անսահման շնորհակալութիւն:

Ես ձեզ ուղարկեցի երեք ծրար. 1. Մանանդեանի «Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում»¹⁵⁸, «Խորենացու առեղծուածի լուծումը»¹⁵⁹, 2. Պրոֆ[եսոր] Խաչատրեանի «Հայաստանի սեպ[ագրական] շրջանի պատմութիւնը». 3. Երկու թիւ «Խորհ[րդային] գրականութիւն»¹⁶⁰ ամսաթերթից: Երրորդ թիւը շուտով լոյս կը տեսնի, այն էլ կ'ուղարկեմ:

Անմիջապէս ասեմ որ մի ուրիշ ընկերոջից ստացայ արդէն James Joyce-ի [sic] “Ullises”-ը [sic], էլ մի ուղարկէք, որքան յիշում եմ ես ձեզանից խնդրել էի այդ գիրքը:

Յայտնում եմ, որ շուտով բացուելու է Երեսնում հին գրքերի գրախանութ: Սա հնարաւորութիւն պիտի տայ ինձ գտնելու այնպիսի գրքեր, որոնք ձեր ցանկացածները կը լինեն:

Մասնաւորապէս շնորհակալ եմ ուղարկած photoplayի¹⁶¹ մասին երկու գրքերի համար:

Ասկից առաջ հաղորդել եմ, որ ստացել եմ Մոպասանի 10 հատորն էլ: Հինգ հատորն ստանալուց յետոյ վերջին հինգ հատորի համար շատ սպասեցի: Կարծում էի որ ուղարկել էք եւ կորել են, բայց վերջապէս ստացայ: Ոչ միայն ստացել եմ, այլ եւ կարդացել եմ ութը հատորը: Մեծ հեղինակ է, չկայ նրա մէջ ոչինչ որ վերցրած չլինի կեանքից:

Ուրախ եմ, որ վերջերս մեր հայագիտական գրքերը հրատարակուում են խնամքով եւ կազմուած, ինչպէս պիտի տեսնէք ստացուած գրքերից:

Վերջերս հրատարակուեց մեզանում Մ[իսաք] Մեծարենցի ամբողջական գործը¹⁶²: Կ'ուզէ՞ք արդեօք: Եթէ ուզում էք, գրեցէք՝ անմիջապէս կ'ուղարկեմ:

Վերջերս լոյս տեսաւ նաեւ մի գիրք Ֆիրդուսիի¹⁶³ մասին¹⁶⁴: Սա ձեզ համար հետաքրքրական կը լինի, որովհետեւ Ֆիրդուսիին ուսումնասիրուած է մեր գրականութեան եւ պատմութեան կապակցութեամբ: Այս գիրքը վերցրել եմ, որ ուղարկեմ: Հենց որ մի ծրար դարձաւ՝ կը յանձնեն պոստին:

Խոստովանում եմ, որ մինչեւ այժմ դուք ինձ աւելի գրքեր ուղարկեցիք, քան ես, բայց ես շուտով կը լրացնեմ: Դրա պատճառն այն է, որ այստեղ մեծ չէ արտադրութիւնը, գրքեր քիչ կան, հեղինակները մատի վրայ կը համրուին: Ես մեծ յոյս ունեմ, որ սկսուած եռանդով կը շարունակենք իրար միխիթարելը: Ինձ համար մեծագոյն հաճոյք է *գիրքը* առհասարակ:

Բարեկեցութեամբ
ՎԱՀԱՆ ԹՈԹՈՎԵՆՅ

Ձ.

20 Փետրուարի, 1936 թ.
Երեսն,
92 Արովեան փողոց

Շատ սիրելի եւ շատ յարգելի
բարեկամս ը[նկեր] Ճերահեան:-

1936 թ. Յունուարի 18-ի նամակը ստացայ եւ անսահման հրճուեցի, որ դարձեալ գտայ իմ բարեկամիս: Խնդրում եմ ընդունես իմ խօսքերը այնքան անկեղծ, որքան մի եղբայրը կ'ասի իր եղբօրը: Ես քեզանից նամակ չեմ ստացել ամբողջ մի տարի եւ սպասում էի, ո՛չ թէ նրա համար, որ իմ նամակիս չէիր պատասխանել, այլ միշտ սպասելով՝ երկարած գուեց եւ յետոյ իմ գլխին պատահեցին թէ տխուր եւ թէ ուրախ (վերջինը շատ զբաղեցնող) դէպքեր: Ճիշտ է,

որ ես, առանց քո նամակին, պետք է դարձեալ գրէի, բայց, ինչպէս ասացի՝ տխուր եւ ուրախ դէպքեր ինձ զբաղեցրին: Որո՞նք էին այդ դէպքերը. 1. Ես հիւանդացայ colitis-ով¹⁶⁵: Ես չեմ ցանկանում բացատրել ձեզ այս հիւանդութեան ո՛չ միայն անախորժութիւնը, այլ եւ ծայր աստիճան ինձ գետին տապալելը: Ամիսներ տեւեց անպիտան հիւանդութիւնը եւ ես չկարողացայ ո՛չ միայն գրիչ ձեռք առնել նամակներ գրելու (շատ անհրաժեշտ նամակներ, ինչպէս քոնը) այլ եւ չկարողացայ հասնել իմ անհրաժեշտ գործերին: Դու գիտես, որ ես ապրում եմ լոկ գրչի աշխատանքի վաստակով: 2. Հազիւ այս հիւանդութիւնից վեր կացայ՝ կառավարութիւնն ինձ նուիրեց մի նոր բնակարան, որը դեռ կիսաւարտ էր, երբ փոխադրուեցի¹⁶⁶: Դեռ հիւանդը եւ ծեփիչները տանն աշխատում էին եւ իմ բոլոր թղթերը եւ գրքերը եւ բոլոր պարագաներով բանտարկուած էին տան մի անկիւնում: Այս Յունուարից յետոյ է, որ դասատրուած է տունս, բայց դրանից յետոյ էլ անհրաժեշտ գործերով մեկնեցի Բագու:

Ահա, սիրելի բժիշկ, տխուր եւ ուրախ դէպքերը:

Երբեք քեզ չեմ մոռացել, ո՛չ մի պատճառ չունեմ մոռանալու, ո՛չ մի դոյզմ առիթ գոյութիւն չունի քեզանից վշտանալու, բացի եղբայրական սիրուց եւ ընկերական երախտագիտութիւնից: Ես քեզ շատ անգամ եմ գրել, որ Ամերիկա ես ունեմ շատ ազգականներ, մի եղբայր ունեմ հենց Նիւ Եորկում, բայց այդ բոլորը չեն կշռի քո բարեկամութիւնը, մի մարդու, որը չեմ տեսած իմ կեանքում:

Դու գրում ես, որ ինձ գրել ես: Ես այդ նամակը չեմ ստացել: Կամ այն է՝ հիւանդութեան պատճառով գիտ փոխադրուեցի եւ նամակը կորսուեց եւ կամ բոլորովին չի հասել: Այժմ, այս վերջին նամակովդ իմանում եմ, որ Ժան Ժաք Ռուսոյի «Խոստովանութիւնները» եւ հետը մի երկու ուրիշ գրքեր դո՛ւ ես ուղարկել: Ասեմ թէ ինչո՞ւ ես չիմացայ թէ քո ուղարկած ծրարն է, որովհետեւ ծրարը, ըստ իր արտաքին տեսքի, Ամերիկայից եկած լինելը յայտնի չէր, բոլորովին տեղական թղթով էր փաթաթուած եւ իմ հասցէն գրուած էր ռուսերէն լեզուով: Երբեք չէի կարող գուշակել, որ Ամերիկայից կարող էր գալ այդ ծրարը: Ես կարծեցի թէ իմ ընկերները ուղարկել են այդ անգլերէն գրքերը Մոսկուայից, որովհետեւ ես ունեմ ընկերներ այնտեղ, որոնք երբ ձեռք են բերում իմ ցանկացած անգլերէն գրքերը՝ ուղարկում են: Ահա թէ ինչ կարող է պատահած լինել - կարող էր քո ծրարի թուղթը բոլորովին փճացած լինել եւ պոստը փոխած լինէր թուղթը եւ հին թղթից արտագրած լինել հասցէն ռուսերէն լեզուով:

Այժմ զգում եմ, որ որքան կոպիտ մարդու տեղ իրատունք ունէիր դնելու ինձ, որ ստանամ գրքերը եւ շնորհակալութիւն չյայտնեմ անմիջապէս: Սա առաջին անգամն է, որ պատահում է, առհասարակ քո ծրարները շատ լաւ վիճակում ինձ հասել են:

Թոյլ տուր, սիրելի բժիշկ, որ *այժմ* յայտնեմ շնորհակալութիւն այդ գրքերի համար:

Որպէսզի համոզուես, որ ես քեզ չեմ մոռացել, յայտնում եմ որ քեզ համար ես վերցրել եմ մի շարք գրքեր եւ սպասում էի յարմար առիթի, որ ուղարկեմ:

Գրքերը հետեւեալներն են[.]

1. Միսաք Մեծարենց «Ամբողջական երկեր»
2. Յովհ[աննէս] Թումանեան «Ընտիր երկեր»¹⁶⁷

3. Աղուէսագիրք¹⁶⁸
4. Հայաստանի յուշարձանները (պատկերագրող)¹⁶⁹
5. Երուանդ Օտեանի երկերը¹⁷⁰
6. Ֆիրդուսիի «Ռուստամ ու Ջոհրաբը»¹⁷¹

Այս գրքերը մի քսան օրից պոստին կը յանձնեն:

Ուրախութեամբ քեզ յայտնում են, որ մի երկու շաբաթից լոյս կը տեսնի «Սասնայ ծռեր» հեքիաթի¹⁷² 26 վարիանտները, ստուարագոյն հատոր, մանրամասն ուսումնասիրութեամբ, մի գիրք, որ պատիւ է բերում մեր նոր մշակոյթին: Այս գիրքը, հենց որ լոյս տեսնի, պոստին կը յանձնեն, աւելի քան 1100 էջ է, եւ շքեղ հրատարակութեամբ¹⁷³:

Այս բոլոր բացատրութիւններից յետոյ, սիրելի բարեկամ, ընկեր եւ եղբայր, խորապէս համոզուած եմ, որ ձեր հոգում կը փարատուեն այն բոլոր կասկածները, որ մտել են իմ լռութեան պատճառով: Ասում եմ, նորից եմ կրկնում, ձեզանից, բացի երախտագիտութիւնից, ուրիշ ոչ մի այլ զգացում չեմ կարող իսկ մտածել: Ես այնպէս եմ կարծում, որ սրանից յետոյ՝ մեր թէթրակցութիւնը եւ թէ այդ թրթրակցութիւնների խորքում ընկած սէրը եւ բարեկամութիւնը կը շարունակուեն աւելի մեծ թափով, քան եղել են սրանից առաջ: Ես դեռեւս ըմբռնչւում եմ, խորապէս եւ լայնօրէն, քո [sic] ուղարկած գրքերի հաճոյքը: Ես այնպէս եմ կարծում, որ այս բացատրութիւններից յետոյ՝ դուք կը մոռանաք, որ այսպիսի նամակ էք գրել, մի բան, որ ես արդէն մոռացայ այս նամակը մինչեւ այստեղ գրելուց յետոյ:

Սիրելի՛ բժիշկ, այժմ ունեն մի շատ լաւ տուն, բոլորովին ամերիկեան սիւտեմով կառուցուած, bathroom¹⁷⁴ եւ steam heat¹⁷⁵ եւ ամէն ինչ տեղը: Այժմ չարաչար աշխատում եմ, որպէսզի կարողանամ կորցրած ժամանակս լցնել եւ բաւական յոգնած եմ: Այս վերջերս թարգմանում եմ Շէյկսպիրի Richard III-ը եւ շատ նեղում եմ, որովհետեւ ձեռքիս տակ չունեն այն հրատարակութիւնները, որտեղ բացատրուած են դժուար հասկանալի եւ մութ տեղերը: Ես համալսարանում երկու տարի¹⁷⁶ հետեւել եմ յատկապէս Շէյկսպիրին, բայց եւ այնպէս հարկատր է անգլիական կամ ամերիկեան մի հրատարակութիւն, որտեղ բացատրուած լինեն ամէն ինչ եւ ծանօթութիւններով: Եթէ այդպիսի մի հրատարակութիւն կայ՝ ուղարկի՛ր, որի համար ընդունի՛ր այժմեանից իմ շնորհակալութիւնը: Պիտի շարունակեմ հետզհետեւ թարգմանել մի քանի հատ, եթէ ուժերս ներեն: Այժմ թարգմանում եմ «Ռոբինսոն Գրուզոն»¹⁷⁷: Այս գիրքը մեր երիտասարդութեան համար շատ օգտաւետ գիրք է, թէեւ չէի ուզում, բայց Պետական հրատարակչութիւնը վզիս դրեց:

Շատ եմ խնդրում իմ սիրալիք եւ եղբայրական բարեւները հաղորդես թէ իմ եւ թէ իմ տիկնոջ կողմից քո տիկինին եւ խնդրում եմ նաեւ, որ այս նամակը նրան էլ կարդաս, որպէսզի նրա հոգում եւս փարատուեն կասկածները:

Անհամբեր սպասում եմ մեր բարեկամութեան անխախտ վերականգլանման: Ընդունի՛ր իմ սէրը եւ եղբայրութիւնը:

Մոռացայ ասելու, որ Շէյկսպիրի Howard Staunton¹⁷⁸ հրատարակութիւնը ունեն¹⁷⁹, բայց դա դեռ բաւարար չէ:

Շատ եմ խնդրում նաեւ ինձ հաղորդես այն բոլոր պատճառները, որոնք colitis-ը առաջացնում են, որպէսզի երբ ամառը գայ՝ կարողանամ զգուշանալ:

Ասեմ նաեւ այս ձմեռ հրաշալի ձմեռ եղաւ մեր երկրում: Հայաստանի ստռանամանիքների փոխարէն, գրեթէ վաղ գարնանային եղանակ անցկաց-

րինք, մի անգամ շատ թեթև ձևով եկաւ, միշտ արեւ, սքանչելի եւ փառաւոր, մեզ հրճուեցրեց ողջ ձմեռը:

Կարօտով եւ բարեւներով
ՎԱՀԱՆ ԹՈԹՈՎԵՆՅ

Է.

1936, Յունիսի 15
92 Աբովեան փող[ոց]
Երեւան

Սիրելի, սիրելի դուկտ[որ] ճերահեան:-

Ստացայ քո ուղարկած գրքերը: Խորին շնորհակալութիւն, մանաւանդ «Richard III»-ի համար: Հենց որ Շեքսպիրի թարգմանութիւններս լոյս տեսնեն՝ կ'ուղարկեմ քեզ: Արդէն թարգմանել եմ բացի «Ռիչարդից», «Անտոնիոս եւ Կլեոպատրան» եւ «Փոթորիկը»: Դժբախտաբար ուղարկած գրքերի մէջ Դոստոևսկիի «Ռճիր եւ պատիժը» մի ուրիշ բարեկամ եւս ուղարկել էր: Մա չի նշանակում, որ իմ երախտապարտութիւնս դէպի քեզ նուագում է: I thank you just the same¹⁸⁰: Ես լուր չստացայ թէ իմ ուղարկած գրքերը տեղ հասա՞նք թէ ոչ: «Սասնայ ծռերի» ուշացումը առաջացաւ այն բանից, որ ես ուզում էի քեզ ուղարկել շքեղ օրինակը եւ ոչ թէ էժանագինը: Այս նամակի հետ պոստին եմ յանձնում «Սասնայ ծռերը» (խոշոր հատոր) եւ իմ մի խաղը՝ «Մոխրակոյտ»¹⁸¹: Ստանալուց, խնդրում եմ, տեղեկացնես: Վերջերս չափազանց զբաղուած եմ, բայց դա պատճառ չի կարող լինել, որ անյագօրէն չկարդամ ուղարկած գրքերդ:

Իմ եղբայրական ողջոյնները հաղորդի՛ր յարգելի տիկնոջդ եւ ընդունի՛ր իմ եղբայրական ողջոյնները:

Քո՝
ՎԱՀԱՆ ԹՈԹՈՎԵՆՅ

Արդէն գիտեք իմ նոր հասցեն՝
Vahan Totoventz
92 Abovian St.
Erivan
Armenia

Ը.

25 Յունիսի, 1936
92 Աբովեան¹⁸²
Երեւան, Հայաստան

Սիրելի, սիրելի Հայկ:-

Մի քանի օր առաջ քեզ գրել եմ¹⁸³: Դիշտ հիմա ստացայ Մայիսի 5-ի նամակդ եւ հնարաւորութիւն ունեմ անմիջապէս պատասխանելու: Նախ՝ շնորհակալ եմ այն հետաքրքրութեան համար, որ դու ունեցել ես դէպի իմ հիւանդութիւնը: Անհամբեր սպասում եմ ուղարկելիք առողջաբանական գրքերիդ: Հիւանդութիւնս առայժմ չի սկսում, բայց որովհետեւ տաքն արդէն սկսուել է, շատ եմ վախենում, որ գլուխը (հրէշաւոր) ցցի: Աշխատում եմ չսկսուած գնալ հանքային ջրերը: Ես կարծում եմ, որ դուք ճիշդ էք, իմ հիւանդութիւնն սկսուեց ցրտառութիւնից: Անցեալ տարի ես ճամփորդեցի դէպի Չանգեզուր (մեր հայրենիքի չքնաղ վայրը) եւ ճանապարհին գետում լողանալ, խոտերի վրայ քնել, ամէն տեսակ պտուղներ ուտել եւ, մանաւանդ, ամէն տեսակ սառը ջրեր խմել:

քրտնած ժամանակ -- ահա պատճառները: Խօլական բնատրոփինը պատճառ եղաւ իմ հիւանդութեան: Այս տարի զգոյշ եմ:

Կ'աշխատեմ քո ջերմ նամակի բոլոր կէտերին պատասխանել:

Աճառեանի արմատականը ուղարկելու հնարատրոփին այլեւս չունեմ, որովհետեւ երկրում այնքան քիչ օրինակներ մնացին, որ արգելուց դուրս ուղարկել: Ափսո՛ս, այն ժամանակ կարող էի: Մեր կառավարութիւնը չափազանց բծախնդիր է մեր մշակոյթի եւ գրականութեան պահպանման: Աճառեանը ստուգաբանական բառարան չունի¹⁸⁴, ունի մի գաւառական բառարան¹⁸⁵, որը պէտք է, կարծեմ, ուղարկած լինեմ էմիլեան հրատարակութեան հետ, որովհետեւ դա կազմում է այդ հրատարակութեան մի մասը, կարծեմ ես քեզ լրիւ ուղարկեցի: Եթէ չեմ ուղարկել, կարող եմ գտնել եւ ուղարկել, բայց մա այժմ այդ բառարանը 1000 անգամ ճոխացնում է¹⁸⁶: Գրի՛ր ինձ այս մասին:

Այժմ Աճառեանը տպագրութեան է յանձնել¹⁸⁷ «Հայոց լեզուի պատմութիւնը»¹⁸⁸, այն երկը, որ մրցանակ ստացաւ¹⁸⁹: Արժէ այդ երկը ունենալ: Լոյս տեսնելուն՝ կ'ուղարկեմ անպայման:

Քո բոլոր ուղարկած գրքերը, բացի այդ նամակից, ստացել եմ: Այսպէս - Richard III եւ Love's labour's lost¹⁹⁰, Gil Blas, Vathek, The song of songs, Faust (այս վերջինի եւ Richard-ի համար անհունապէս շնորհակալ եմ, երկար տարիներ էր Faust-[ի] II մասը չէի կարդացել)[.] Crime and punishment. ստացել եմ նաեւ Ռուսոյի «Խոստովանութիւնները», եօթը [sic] թատերախաղերը¹⁹¹ The cherry orchard, The mistress of the Inn, The dead city, The closed door, The lady from the sea: Շատ ուրախ եմ, որ իմ ուղարկած գրքերս ստացել ես: Մի քանի օր առաջուայ գրած իմ նամակում գրել էի, որ այս նամակի հետ միասին պոստին կը¹⁹² յանձնեմ «Մասնայ ծռեր» մեծահատոր աշխատութիւնը, բայց մինչեւ հիմա հնարատրոփին չեղաւ ուղարկելու, որովհետեւ գիրքը ատելի է կշռում, քան 2 կիլո: Դիմել եմ ատելի բարձրը արտօնութիւն տալու համար, որովհետեւ գիրքը չի կարելի երկու մասի բաժանել:

Շնորհակալ եմ այն ջերմագին եւ քրոջական վերաբերմունքի համար, որ տաժում է դէպի ինձ ձեր տիկինը: Կարճ ժամանակում ես պէտք է ջանք թափեմ նրա խնդիրքը իրագործելու՝ ուղարկելու իմ, տիկնոջս¹⁹³ եւ որդուս¹⁹⁴ լուսանկարը: Այժմ ունեմ մի հատ, բայց մի քանի տարի առաջ հանուած նկար է: Ուզում եմ նորն ուղարկել:

Անհամբեր սպասում եմ Շեքսպիրի միւս երկերին: Ուղարկած սէթը¹⁹⁵ հրաշալի է: Ահա այդ սէթից է, որ պէտք է թարգմանել: Արդէն քեզ գրել եմ իմ արած երեք թարգմանութիւններիս մասին: Յունուարին կը սկսեմ նորերի թարգմանութեան, այժմ զբաղուած եմ մի նոր վէպի աշխատանքով, որ ընդգրկում է մեր մօտիկ անցեալը: Շուտով լոյս է տեսնելու (այսինքն աշնան մօտ) իմ խոշոր ժողովածուն որ կոչում է «Ծիրանի ծառ»¹⁹⁶: Սա պատմուածքների ժողովածու է, որտեղ կայ եւ իմ Նիւ-Եորկի շատ զարմանալի արկածները, (մօտ 1910 թուին) լոյս տեսնելուն կ'ուղարկեմ ձեզ:

Երկուսդ էլ, տիկինը եւ դու, ընդունեցէք իմ ջերմագին բարեւները:

Եղբայրօրէն՝
ՎԱՀԱՆ ԹՈԹՈՎԵՆՅ

- ¹ Lisa Boghosian Papis, “The First Minnesota: Keljik”, *AGBU News*, July 1999, էջ 17: Պ. Կեօյճիկեան գրականութեամբ ալ զբաղած է: Ամերիկացի հանրային գործիչ ու թարգմանիչ Ալիս Սթոն Պլեքուէլի հայ բանաստեղծութեան հաւաքածոյի՝ *Armenian Poems*ի (1896) պատրաստութեան օժանդակած է, իսկ կէս դար ետք՝ ամերիկեան կեանքէ պատմուածքներու հատոր մը հրատարակած (Պետրոս Ա. Կեօյճիկ, *Ամերիկահայ Պատկերներ*, Նիւ Եորք, Տպ. «Եփրատ», 1944):
- ² Ս[իմոն] Վր[ացեան], «Վահան Թորոպենց (Նիւ Եորք Իր Կենսագրութեան Համար)», *Հայրենիք Տարեգիրք*, 1945, էջ 162:
- ³ Marc Nichanian, *Writers of Disaster: Armenian Literature in the Twentieth Century, vol. 1: The National Revolution*, Princeton and London, Gomidas Institute, 2002, էջ 250-252:
- ⁴ Վրացեան, «Վահան Թորոպենց», էջ 162:
- ⁵ Թորոպենցի ձեռքակալութեան յաջորդող իրադարձութիւններուն մասին, տե՛ս՝ Նորայր Աղալեան, *Թորոպենց*, Երեւան, առանց հրատարակիչի, 1994, էջ 124-140:
- ⁶ Տե՛ս, օրինակ՝ “Cairo Paper Reports New Executions in Erivan”, *The Armenian Mirror*, March 30, 1938, ուր Նիւ Եորքի ռամկավար շաբաթաթերթը վերապահութեամբ կ’արձագանգէր Գահիրէի *Յուսարէրի* լրատուութեան, թէ՛ 14 խորհրդային ղեկավարներ ու մտաւորականներ գնդակահարուած էին: Յիշուած անուններուն մէջ, միայն Վահրամ Ալազանը, Մահարին ու Աշոտ Յովհաննիսեանը ողջ էին:
- ⁷ «Կապուշը Ողջ Եւ Առողջ Է», *Վերածնունդ*, 20 Նոյեմբեր 1940: Այս միւթը մեր ուշադրութեան յանձնած է բանասէր Արծուի Բախչինեանը: Կարելի է ենթադրել, որ մասնակը վաւերական ըլլայ, բայց պարզապէս գրուած՝ երեք-չորս տարի առաջ:
- ⁸ “Tolayan, Satirist, Reports He Is Alive”, *The Armenian Mirror-Spectator*, December 11, 1940:
- ⁹ «Չ. Եսայեան Եւ Ե. Թօլայեան Ողջ Են», *Նոր Լուր*, 22 Յունուար 1946: Տե՛ս նաեւ՝ «Եղիշէ Չարենց Մեռած», *Մարմարա*, 23 Յունուար 1946: Լուրին արձագանգած են նաեւ սփիւքահայ թերթեր, ինչպէս *Ազդարարը* (Պէյրութ, 9 Փետրուար 1946) եւ *Արեւմուտքը* (Փարիզ, 10 Փետրուար 1946): Շնորհակալ ենք գրականագէտ Գրիգոր Աճէմեանին (Երեւան), որ մեր ուշադրութեան յանձնած է այս տեղեկութիւնները:
- ¹⁰ Վահան Թորոպենց, *Երկեր Երեք Հատորով, Գիրք 3*, Երեւան, «Նայիրի» Հրատ., 1991, էջ 531:
- ¹¹ Մէջբերումը տե՛ս՝ Gerry Smyth, *The Novel and the Nation: Studies in the New Irish Fiction*, London and Chicago, Pluto Press, 1997, էջ 20:
- ¹² Հեղինակը համոզուած էր, որ միայն հին ֆրանսերէնը կրնար հարազատ թարգմանը հանդիսանալ ֆլամաներէնին:
- ¹³ Սինչեւ 1928 արդէն գոյութիւն ունէին Տը Քոսթըրի առասպելին երկու ռուսերէն թարգմանութիւններ, որոնց խմբագրումը յանձնարարուած էր ռուս յայտնի բանաստեղծ Օսիպ Մանտելշթամին: Գիրքը լոյս տեսաւ յիշեալ տարին ու հրատարակչական սխալով Մանտելշթամ նշուած էր որպէս միակ թարգմանիչը: Բանագողութեան մեղադրանքներուն հետեւեցաւ հետաքննութիւն մը եւ բանաստեղծը շարունակուող գայթակղութենէն հեռացնելու համար, խորհրդային օրուան ղեկավարներէն Նիքոլայ Պուխարինը միջամտեց՝ Մանտելշթամին ու կնոջ առաջարկելով հանրածանօթ ճամփորդութիւնը դէպի Հայաստան, Մայիս 1930ին (Donald Loewen, *The Most Dangerous Art: Poetry, Politics, and Autobiography after the Russian Revolution*, Lanham (Md.) and Plymouth: Lexington Books, 2008, էջ 92): Արդեօք կարելի՞ է ենթադրել, որ այս խնդրայարոյց հրատարակութիւնը յաւելեալ պատճառ եղած ըլլայ Թորոպենցի հետաքրքրութեան:
- ¹⁴ Ա. Աւետիսեան, «Չապէլ Եսայեանի Անտիպ Նամակներից», *Պատմաբանասիրական Հանդէս*, 3, 1986, էջ 210: Եսայեան յաջորդաբար գրած է. «Յիշեալ երկու աշխատութիւնները կարող են մեզ բերել մօտ 60.000»: Ան կանխաւ յիշած էր Մոսկ-

- հետամտեր: Ի դեպ, կես դար ետք (1988) վեպը կրկին լոյս տեսաւ՝ Յարութիւն Յարութիւնեանի ռուսերէնէն թարգմանութեամբ:
- ²⁴ Դաւիթ Գասպարեան, *Ողբերգական Չարենցը*, Երեւան, «Նայիրի» Հրատ., 1990, էջ 49:
- ²⁵ Թորոպենց, *Երկեր, Գիրք 3*, էջ 545:
- ²⁶ Գասպարեան, *Ողբերգական Չարենցը*, էջ 49: Թերեւս երբեք պիտի չզիտնանք, թէ որքանով ճշմարտացի էր Նոյեմբեր 4, 1936ի հարցաքննութեան ընթացքին Բակունցի այն յայտարարութիւնը, թէ 1934ի Հայաստանի Գրողներու Ա. համագումարի նախօրեակին, «ցանկանալով պաշտպանել Վահան Թորոպենցին՝ որպէս մեր համախոհի, ես նրան ուղղակի առաջարկութիւն արեցի հանդէս գալ իր «Կեանքը հին հռոմէական ճանապարհի վրայ» գրքի ազգայնամոլական սխալների լիակատար մերկացմամբ»: Ճիշդ է, սակայն, շարունակութիւնը. «Թորոպենցը ելոյթ ունեցաւ, խոստովանեց իր սխալները: Այդ ձեռով նա պաշտպանուեց» (Ալեքսանդր (Ակսել) Ստեփանի Բակունց. *Մեղադրական Գործ N° 4131*, տպագրութեան պատրաստեց Դաւիթ Գասպարեանը, Երեւան, «Հրագրան-1» ՍՊԸ, 1999, էջ 63):
- ²⁷ Թորոպենց, *Երկեր, Գիրք 3*, էջ 547:
- ²⁸ Վրացեան, «Վահան Թորոպենց», էջ 162 (ընդգծումը մերն է - Վ.Մ.):
- ²⁹ Ադալեան, *Թորոպենց*, էջ 122:
- ³⁰ Թորոպենց, *Երկեր, Գիրք 3*, էջ 541:
- ³¹ Վահան Թորոպենց, «Փոքրիկ Էսքիզ Մի Մեծ Վէպի», *ՀՕԿ*, Յունիս 1933, էջ 23-28 (հմմտ. Նոյն, *Երկեր Երեք Հատորով*, Գիրք 2, Երեւան, «Խորհրդային Գրող» Հրատ., 1989, էջ 53-60): Տես նաեւ՝ Ադալեան, *Թորոպենց*, էջ 318:
- ³² Յուշերը լոյս տեսած են *Հայրենիք Ամսագիրի* վեց յաջորդական թիւերու մէջ (Մեղրակ Բաղդիկեան, «44 Տարի Առաջ», *Հայրենիք Ամսագիր*, Հոկտեմբեր 1959-Մարտ 1960):
- ³³ Vahan Totovents, *Tell Me, Bella*, translated by Mischa Kudian, London, Mashtots Press, 1972, էջ 7:
- ³⁴ «Միշտ Գիտեան. Թորոպենցի Թարգմանիչը», *Երիտասարդ Հայ*, 24 Մարտ 1973, էջ 33: «Ասա Ինձ, Բեյլա», բնականաբար, արեւելահայերէնի վրայ ձեւուած հնարովի խորագիր մըն է, որ Թորոպենցի պատմուածքին մէջ այդ ձեւով գոյութիւն չունի:
- ³⁵ Արզումանեան, *Թորոպենց*, էջ 26:
- ³⁶ Թորոպենց, *Երկեր, Գիրք 3*, էջ 547:
- ³⁷ *Անդ*, էջ 554: Մեր ենթադրութեամբ, այդ գիրքը ֆրանսացի պատմութեան դասախօս Էտուար Տրիոյի (Edouard Driault, 1864-1947) դասական աշխատութեան՝ *La Question d'Orient Depuis Ses Origines Jusqu'à Nos Jours*ի (հրատարակուած է 8 անգամ՝ 1898-1920ին) հայերէն թարգմանութիւնը (Էտուար Տրիո, *Արեւելեան Խնդիրը Եւ Հայկական Հարցը Իր Ծագումէն Մինչեւ Մեր Օրերը*, թարգմ. Երուանդ Սրմաքէլխանկեան, Կ. Պոլիս, Նշան Պապիկեան Գրատուն, 1913) ըլլալու է: Մեծ Եղեռնի զոհերէն Երուսաղիմի այս թարգմանութիւնը հաւանաբար կատարուած է 1909ին լոյս տեսած Գ. հրատարակութենէն, ինչ որ կը բացատրէ Թորոպենցի նշումը՝ գիրքին մինչեւ 1908 թուականի իրադարձութիւնները ընդգրկելու մասին:
- ³⁸ Չարեան, *Յուշապատում*, էջ 217:
- ³⁹ Թորոպենց, *Երկեր, Գիրք 2*, էջ 550. հմմտ.՝ *Գիրք 3*, էջ 547:
- ⁴⁰ Բնականաբար, գրագէտին կնոջ վկայութիւնը արժէքէ գորկ չենք նկատեր, սակայն յիշողութեան վրէպները անվերահսկելի են: Որպէս գուգահեռ օրինակ, կ'արժէ յիշատակել, թէ 1967ին հրատարակուած իր յուշերուն մէջ, Վահրամ Ալազան նշած է Բակունցի *Էրիմէնեան Մանրէ* վերնագրուած երգիծական վէպի մը ծրագիրը, զոր համարած է չգրուած: Ինչպէս Դաւիթ Գասպարեան, նշած է, «Հնարաւոր է, որ Ալազանը սխալուած է», քանի որ Յուլիս 2, 1937ին բանտին մէջ գրուած իր դիմումնագրին մէջ, Բակունց լայն մանրամասնութեամբ ո'չ միայն յիշած էր այդ վէպին

աարտուն վիճակը (1933ին), այլև նշած, որ զայն գնած էր Պետհրատը, թեև դեկլարությունը յարմար չէր դատած անոր հրատարակությունը (*Ալեքսանդր (Ալյսեյ) Ստեփանի Բակունց*, էջ 83-85, 147):

⁴¹ Նոյն նամակին մէջ, Կեօվենեան պատմած է հետեւեալը Ճերահեանի մասին. «Անգամ մը, ինծի ըսաւ, թէ Հայաստանէն նամակ մը ստացած էր, ինչըբերով որ Թոթովենցի նամակները զրկէր Երեւանի Թոթովենցի թանգարանին (տուն-թանգարան): Ան պատասխանած չէր, նոյնիսկ ուրիշ նամակներ ստանալէ ետք: Իր գրադարանին մէջ պեղելով, ան յայտնեց ինծի, թէ իր որոշումն էր ոչ թէ զանոնք Հայաստան զրկել, այլ ինծի յանձնել» (“Once he told me that he received a letter from Armenia asking him to send [d] Vahan Totovents letters to Totovents museum in Yerevan (toon-tangaran). He didn’t answer even after receiving more letters. When he dug up in his library he told me his decision was not to send to Armenia but giving to me”): Բացառելով Թոթովենցի տուն-թանգարանի մը մասին յիշողութեան վրիպումը, վկայութիւնը կը թուի ցոյց տալ, որ հայրենի հետազոտողները ժամանակին այս նամակագրութեան գոյութեան ծանօթ էին, թերեւ՝ Լուսիկ Թոթովենցի ցուցմունքով:

⁴² Nichanian, *Writers of Disaster*, էջ 251: Աննշան տարբերութիւններով, տես նաեւ՝ Idem, “Vahan Totovents: *Simulacrum* and Faith Lent”, in Richard G. Hovannisian (ed.), *Armenian Tsopk/Kharper*, Costa Mesa (Ca.), Mazda Publishers, 2002, էջ 427:

⁴³ Դժբախտաբար տեղեկութիւնը անորոշ է, թէ ո՞ր թանգարանին մասին է խօսքը:

⁴⁴ Թորգոմ Փօսթաճեան, *Ականատր Հայ Գրական Դէմքեր*, Երեւան, «Զանգակ-97», 2006, էջ 51-52 (նամակը ատելի առաջ թուագրուած է Յունիս 15. հմմտ.՝ էջ 49): Մեզի կը թուի, թէ Թոթովենցին նուիրուած գլուխը նախօրօք լոյս տեսած է մամուլին մէջ, բայց չենք կրցած ճշդել փաստը:

⁴⁵ Որպէս գրականութեան պատմութեան լուսանցքային եւ ոչ-պատուաբեր էջերէն, պարտաւոր ենք սակայն արձանագրել, թէ 2007ին, Նշանեանի ուսումնասիրութիւնը քիրախը դարձաւ Փօսթաճեանի ինքնահնար մեղադրանքներով ու նախատալից խեղափորումներով շարադրուած պարսաւագրի մը: Այդ գրութեան մէջ, ան երկրորդ անգամ հրապարակած էր խնդրոյ առարկայ լուսանկարը եւ կրկնած՝ «Մեծ Եղեռնի վէպ»ի մասին խախտուած պնդումները: Ի դէպ, գրական-քանասիրական հիմնադրումով մեր հակաճառութեան (որուն ձեռնարկած էինք փաստերու ակնյայտ ոտնակոխումն ու բարոյական սկզբունքներու խաթարումը դարմանելու սիրոյն) ուղղուած պատասխանը անարգական խօսքերու երկրորդ տարափ մը եղաւ (Վարդան Մատթէոսեան, «Գրական Ոստիկանութեան Անվերջ Վերադարձը», *Յասաջ*, 9, 10 եւ 11 Մեպտեմբեր, 2007. նաեւ՝ Թորգոմ Փօսթաճեան, «Վահան Թոթովենցի Հայտնագիր՝ Մարկ Նշանեանի Պաշտպան Վ. Մատթէոսեանի Մը Շաղփաղփութիւնները», *Նոր Կեանք*, 8 Նոյեմբեր 2007: Հմմտ.՝ Վարդան Մատթէոսեան, *Գրական-Քանասիրական Ուսումնասիրութիւններ*, Անթիլիաս, Հրատ. «Գէորգ Մելիտինեցի» Գրական Մրցանակի, թիւ 70, 2009, էջ 194-202: Հետեւեալ «ճերբող»ը, զոր չենք տեսած, կը թուի ամփոփած ըլլալ յիշեալ ամօթալի «խաչակրաց արշաւանք»ին արդիւնքները՝ Թորգոմ Փօսթաճեան, *Վահան Թոթովենց, Ներքող Իր Փառապանծ Անձին Եւ Վաստակին. Վախճան Դատադիրներու Եւ Ընդդիմադիրներու*, Լոս Անճելըս, առանց հրատարակիչի, 2011, 110 էջ (յղումը տես՝ Յովսէփ Նալպանտեան, *Ամերիկահայ Գիրքի Պատմութիւն*, Լոս Անճելըս, տպ. Երեւան, 2011, էջ 131):

⁴⁶ Ալեքսանդր Մելիք (Գարեգին Գոլոշեան, 1882-1934)՝ լրագրող: 1912-1913՝ Ֆրեզնոյի *Ասպարէզ* շաբաթաթերթի խմբագիր:

⁴⁷ Գրքի խենթ (թրքերէն):

⁴⁸ *Ազգագրական Հանդէս* (Թիֆլիս, 1895-1916)՝ ազգագրական պարբերական, խմբագիր՝ Երուանդ Լալայեան:

⁴⁹ *Գեղարուեստ* (Թիֆլիս, 1908-1921)՝ գրականութեան եւ արուեստի պարբերագիրք, խմբագիր՝ Գարեգին Լեւոնեան:

- ⁵⁰ *Բանբեր Գրականութեան Եւ Արուեստի* (Պետերբուրգ, 1903-1904)՝ գրականութեան եւ արուեստի կիսամեայ հանդէս, խմբագիր՝ Նիկողայոս Ադոնց:
- ⁵¹ *Մուրճ* (Թիֆլիս, 1889-1907)՝ գրական ու քաղաքական ամսագիր, խմբագիր՝ Աւետիք Արասխանեան, յետոյ՝ Կ. Կրասիլնիկեան եւ Լեւոն Սարգսեան:
- ⁵² *Նոր Ուղի* (Երեւան, 1929-1932)՝ գրական-գեղարուեստական, հասարակական-քաղաքական ամսագիր, խմբագիրներ՝ Եղիա Չուբար եւ Դրաստամատ Տէր-Սիմոնեան:
- ⁵³ Գարեգին Լեւոնեան (1872-1946)՝ բանասէր, արուեստաբան:
- ⁵⁴ Ան քաղաքէն դուրս կը գտնուի (անգլերէն):
- ⁵⁵ *Նոյեմբեր* (Երեւան, 1932)՝ գրական-գեղարուեստական, գրաքննադատական եւ հասարակական-քաղաքական հանդէս, խմբագիր՝ Եղիա Չուբար:
- ⁵⁶ *Վերեք* (Երեւան, 1933-1934)՝ գրական-գեղարուեստական ամսագիր, խմբագիր՝ Եղիա Չուբար:
- ⁵⁷ *Վերեք* (Երեւան, 1924)՝ գրական-գեղարուեստական ամսագիր:
- ⁵⁸ Մանուկ Աբեղեան (1865-1944)՝ բանասէր, լեզուաբան:
- ⁵⁹ Մանուկ Աբեղեան, *Հայոց Լեզուի Տաղաչափութիւն*, Երեւան, Մելգոնեան ֆոնտ, 1933:
- ⁶⁰ Մանուկ Աբեղեան, *Հին Գուսանական Ժողովրդական Երգեր*, Հտր. 1., «Նահապետ Քուչակի Դիւանը», Երեւան, Երեւանի Պետական Համալսարան, 1931:
- ⁶¹ Թորոս Թորամանեան (1864-1934)՝ ճարտարապետ:
- ⁶² «Էմինեան Ազգագրական Ժողովածու»-ն լոյս տեսած է հայագետ Սկրտիչ Էմինի (1815-1898) կտակած գումարներով: Հրատարակուած են ինը հատորներ 1901-1913 թուականներուն:
- ⁶³ Պետական հրատարակչութիւն Հ. Ս. Խ. Հ., *Գրացուցակ*, Երեւան, Պետհրատ, 1932:
- ⁶⁴ Հրաչեայ Աճառեան (1876-1953)՝ բանասէր, լեզուաբան:
- ⁶⁵ Հրաչեայ Աճառեան, *Հայերէն Արմատական Բառարան*, Հտր. 1-6, Երեւան, Մելգոնեան ֆոնտի հրատարակչութիւն, 1926-1932 (ապակետիպ հրատարակչութիւն): Եօթներորդ լրացուցիչ հատորը (տպագիր) լոյս տեսած է 1935ին:
- ⁶⁶ Ըստ Աճառեանի՝ նիւտրոքաբանակ բանասէր Սիիրդատ Թիրեաքեանին ուղղուած Մայիս 2, 1933ի նամակին, բառարանէն 400 օրինակ տպուած էր եւ մնացած սակաւաթիւ օրինակները կը ծախուէին 100 տոլարով (Հրաչեայ Աճառեան, *Նամակներ*, բնագիրը հրատարակութեան պատրաստեցին Քնարիկ Աճառեան եւ Մելանիա Եղիազարեան, Երեւան, «Սարգիս Խաչենց» Հրատ., 2003, էջ 39):
- ⁶⁷ Հաւանաբար կ'ակնարկէ հետեւեալ հրատարակութեան՝ *Հոկտեմբեր-Նոյեմբեր. Տարեգիրք Գրականութեան, Արուեստի, Գիտութեան Եւ Ժողովրդական Տնտեսութեան*, խմբ. Ե. Չարենց, Ա. Բակունց, Ե. Չուբար, Երեւան, Պետհրատ, 1932:
- ⁶⁸ Պետրոս Դուրեան, *Տաղեր*, Երեւան, Պետհրատ, 1932:
- ⁶⁹ *Սայեաթ Նովա. Հայերէն Խաղերի Լրակատար Ժողովածու*, ներածական տեսութեամբ, ծանօթագրութիւններով, բառարանով եւ խմբագրութեամբ Գ. Լեւոնեանի, Երեւան, 1931:
- ⁷⁰ *Խորհրդային Հայաստան 1920 Հինգ Տարի 1925*, Երեւան, Հ. Ս. Խ. Հ. Կենտգործ. եւ Ժողկոմխորհ, 1926:
- ⁷¹ Հայնրիխ Հայնէ (1797-1856)՝ գերմանացի բանաստեղծ:
- ⁷² Հայնէ այցելած է իտալական Ֆլորանս քաղաքը, որուն ազդեցութեան տակ գրած է *Florentische Nächte* (ֆլորանսեան գիշերներ), լոյս տեսած՝ 1837ին:
- ⁷³ Կ'ակնարկէ սպանացի արձակագիր Սիկէլ Մերվանտէս ի Սաավետրայի (1547-1616) աշխարհահռչակ *Տոն Զիշոթ* վէպին, որ եւրոպական վիպագրութեան նախակարապետը կը նկատուի:
- ⁷⁴ Սթենտալ (1783-1842)՝ ֆրանսացի վիպասան:
- ⁷⁵ Սթենտալի *Le Rouge Et Le Noir* (Կարմիրն ու սեւը) վէպը լոյս տեսած է 1830ին:

- ⁷⁶ Հրատարակութիւններ (անգլ.):
- ⁷⁷ Շարլ Տը Քոսթըրը (1827-1879) պելճիքացի վիպասան:
- ⁷⁸ Կ'ակնարկէ Տը Քոսթըրի *La Légende Et Les Aventures Héroïques, Joyeuses Et Glorieuses d'Ulandres Et De Lamme Goedzak Au Pays De Flandres Et Ailleurs* (Ուլենճիկէյի եւ Լամմէ Կուճակի առասպելը եւ հերոսական, զուարճալից ու պանծալից արկածախնդրութիւնները Ֆլանտրի երկրին մէջ եւ այլուր) գործին (1867):
- ⁷⁹ Հաւանական է, որ Թորոլենց տեսած ըլլայ գիրքին յետմահու հրատարակութիւնը (1893), որուն աժան ու մատչելի բնոյթը սատարած է անոր ժողովրդականացման (առաջին հրատարակութիւնը շատ սուղ եղած է ու անմատչելի՝ ընդհանուր ընթերցողին):
- ⁸⁰ Թերես Կ'ակնարկէ «Տոն Քիչոթ»ի հետեւեալ երկհատոր հրատարակութեան՝ Miguel de Cervantes Saavedra, *The Ingenious Gentleman Don Quixote De La Mancha*, New York, A. A. Knopf, 1926:
- ⁸¹ Օմրէ Տը Պալգաք (1799-1850)՝ ֆրանսացի վիպասան:
- ⁸² Թորամանեանի անունը նաեւ գրուած է Թորմանեան:
- ⁸³ Թորոս Թորամանեան, *Պատմական Հայ ճարտարապետութեան Ուսումնասիրութիւն*. Ա. Տեկորի Տաճարը, Թիֆլիս, Հերմէս, 1911:
- ⁸⁴ Աստուածատուր Խաչատրեան (1861-1944)՝ պատմաբան:
- ⁸⁵ Յովհաննէս Թումանեան (1869-1923)՝ բանաստեղծ, հեքիաթագիր:
- ⁸⁶ Աւետիք Իսահակեան (1875-1957)՝ բանաստեղծ եւ արձակագիր:
- ⁸⁷ Հաւանական է, որ ակնարկէ հետեւեալ հրատարակութեան՝ Աւետիք Իսահակեան, *Երկերի Ժողովածու. Բանաստեղծութիւններ*, Երեւան, Պետհրատ, 1930:
- ⁸⁸ Էլպըրթ Հապըրտ (1856-1915)՝ ամերիկացի ժողովրդական գրող եւ հրատարակիչ:
- ⁸⁹ Կ'ակնարկէ Հապըրտի *Little Journeys To The Homes Of The Greats*՝ ամիս-ամիս լոյս տեսած (1894-1908) 186 գրական դէմքերու կենսագրական շարքին: Ամբողջական հրատարակութիւնը տես՝ Elbert Hubbard, *Little Journey To The Homes Of The Greats*, New York, William H. Wise & Co, 1916:
- ⁹⁰ Խօսքը հետեւեալ գիրքին մասին է՝ *Elbert Hubbard's Scrap Book, Containing The Inspired And Inspiring Selections, Gathered During A Life Time Of Discriminating Reading For His Own Use*, New York City, W.H. Wise & Co., 1928:
- ⁹¹ Խօսքը հետեւեալ գիրքին մասին է՝ *The Note Book Of Elbert Hubbard: Mottoes, Epigrams, Short Essays, Passages, Orphic Sayings And Preachments*, New York, W. H. Wise & Co., 1927:
- ⁹² Charles T. Copeland, *Copeland's Treasury For Book Lovers: A Panorama Of English And American Poetry And Prose From The Earliest Times To The Present*, New York, Charles Scribner's and Sons, 1927:
- ⁹³ Կ'ակնարկէ զովցերիացի փիլիսոփայ Ժան-ժաք Ռուսոյի (1712-1778) *Խոստովանութիւնները*ի հետեւեալ հրատարակութեան՝ Jean-Jacques Rousseau, *Confessions*, London and New York, Dent and Dutton, 1931:
- ⁹⁴ Գերմանացի գրագէտ Եոհան Կեօթի (1749-1832) *Տարեգրութիւն, Կամ Էջեր Իմ Օրագրութեանէն, 1749-1822*ի (1825) ամերիկեան հնագոյն հրատարակութիւնը կատարուած է 1882ին՝ գրագէտին *Autobiography* հատորին մէջ:
- ⁹⁵ Կ'ակնարկէ ֆրանսացի գրագէտ Ալէն Ռընէ Լը Սաժի (1668-1747) *Ժիլ Պլաս Տը Սանթիլյանի Արկածախնդրութիւնները*ի հետեւեալ թարգմանութեան՝ Alain René Le Sage, *The Adventures Of Gil Blas Of Santillane*, London and New York, Dent and Dutton, 1914:
- ⁹⁶ Կ'ակնարկէ Կեօթի *Ֆաուստ*ի հետեւեալ թարգմանութեան՝ Johann Wolfgang von Goethe, *Faust, Parts One And Two*, New York, Covici-Friede, 1932:

- ⁹⁷ Կ'ակնարկէ ֆրանսացի արձակագիր Կի Տը Մոփասանի (1850-1893) տասնատորր-
եայ անգլերէն հրատարակութեան (Guy de Maupassant, *Works*, London and New
York, Willey Book and Co, 1928):
- ⁹⁸ Կ'ակնարկէ գերմանացի փիլիսոփայ Ֆրիտրիխ Նիցշէի (1844-1900) *Միա Մարդը* եւ
Ողբերգութեան Ծնունդը գործերուն հետեւեալ հրատարակութեան՝ Friedrich
Nietzsche, *Ecce Homo And The Birth Of Tragedy*, New York, The Modern Library, 1927:
- ⁹⁹ Կ'ակնարկէ Նիցշէի *Այսպէս Խօսեցաւ Չրադաշտը* երկի հետեւեալ թարգմանու-
թեան՝ Friedrich Nietzsche, *Thus Spake Zarathustra*, London and Toronto, J. M. Dent and
Sons, Ltd; New York, E. P. Dutton and Co, 1933:
- ¹⁰⁰ Կ'ակնարկէ իտալացի արուեստագէտ Սիքելանճելոյի կենսագրութեան հետեւեալ
հրատարակութեան՝ John Symonds, *The Life Of Michelangelo Buonarroti*, New York,
C. Scribners's and Sons; London, Macmillan, 1911:
- ¹⁰¹ Անգլիացի բժիշկ Հաւրլոք Էլլիսի (1859-1939) *Կեանքի Պարը* անգլերէն գործը ու-
նեցած է երկու ամերիկեան տպագրութիւն՝ 1923ին եւ 1929ին (վերջինը՝ երկու հրա-
տարակութիւն):
- ¹⁰² Կ'ակնարկէ ֆրանսացի գրագէտ Թէոֆիլ Կոքիէի (1811-1872) *Օրիորդ Տը Մոփէն*
վէպի հետեւեալ հրատարակութեան՝ Theophile Gautier, *Mademoiselle De Maupin*,
New York, C. Kendall, 1930:
- ¹⁰³ Կ'ակնարկէ ռուս վիպասան Լեւ Տոլստոյի (1828-1910) *Աննա Զարեմինա* վէպի հե-
տեւեալ հրատարակութեան՝ Leo Tolstoy, *Anna Karenina*, New York, The Modern
Library, 1930:
- ¹⁰⁴ Կ'ակնարկէ Քաթրին Մէյոյի *Մայր Հնդկաստան* վիճայարոյց գործին (Katherine
Mayo, *Mother India*, New York, Harcourt, Brace and Company, 1927), որ վեր-
հրատարակուած է 1930ին եւ 1932ին:
- ¹⁰⁵ Կ'ակնարկէ Մուրասաքի Շիքիպուի *Կենճիի Պատմութիւնը* (ԺԱ. դար) երկին հե-
տեւեալ թարգմանութեան՝ Murasaki Shikibu, *The Tale Of Genji*, Boston, Houghton
Mifflin Company, 1926:
- ¹⁰⁶ Կ'ակնարկէ անգլիացի գրագէտ Ուիլիլմ Պեքֆորտի (1760-1844) *Վաթէք. Արաբա-
կան Հեքիաթ Մը* վէպի հետեւեալ հրատարակութեան՝ William Beckford, *Vathek: An
Arabian Tale*, London, London, Lawrence and Bullen, 1893:
- ¹⁰⁷ Կ'ակնարկէ ամերիկացի վիպասան Թէոտոր Տրայզըրի (1871-1945) *Տիտան*ի հե-
տեւեալ հրատարակութեան՝ Theodore Dreiser, *Titan*, New York: Boni and Liveright,
1925:
- ¹⁰⁸ Կ'ակնարկէ անգլիացի վիպասան Չարլզ Տիքընզի (1812-1870) *Փիքուիքի Թողթե-
րը*ի հետեւեալ հրատարակութեան՝ Charles Dickens, *The Posthumous Papers Of The
Pickwick Club*, New York, Dutton, 1911:
- ¹⁰⁹ Կ'ակնարկէ Տիքընզի հետեւեալ կենսագրութեան՝ R. Shelton Mackenzie, *Life Of
Charles Dickens*, Philadelphia, T. B. Peterson and Brothers, 1870:
- ¹¹⁰ Շարժապատկեր (անգլերէն):
- ¹¹¹ Բենագիր (անգլերէն):
- ¹¹² Պետական օտար դրամանիշի խանութ, որ գոյութիւն ունեցած է 1931-1936ին
Խորհրդային Միութեան մէջ: Անունը ռուսերէն *torgovlia s innostranstami* (արտա-
սահմանցիներու հետ առեւտուր) բառակապակցութեան կրճատումն է:
- ¹¹³ Արեւելահայերէն ընդունուած տառադարձութեամբ՝ *կրիզիս* (իյ. «տագնապ, ճգնա-
ժամ»):
- ¹¹⁴ Կ'ակնարկէ անգլիացի բանաստեղծ Ուիլիլմ Ուործուորթի (1770-1850) երկերու հե-
տեւեալ հրատարակութեան՝ *The Complete Poetical Works Of William Wordsworth*,
Boston, Houghton Mifflin, 1932:
- ¹¹⁵ Ասիկա Հապրրոտի *Փոքրիկ Ծամփորդութիւններուն* 10րդ հատորէն անջատուած
պրակ մըն է՝ յոյն փիլիսոփայ եւ ուտոլագէտ Պիթագորասի մասին:

- ¹¹⁶ Կ'ակնարկէ հռոմէացի հեղինակ Լուկիոս Ապուլէոսի (123-180) *Ոսկեայ Ասանակը* երկի հետեւեալ հրատարակութեան՝ *The Golden Ass of Apuleius*, New York, The Modern Library, 1928:
- ¹¹⁷ Կ'ակնարկէ իտալացի հեղինակ Դիովաննի Գոքաչիոյի (1313-1375) *Տասնօրեայի* հետեւեալ հրատարակութեան՝ Giovanni Boccaccio, *Decameron*, New York, The Modern Library, 1931:
- ¹¹⁸ Կ'ակնարկէ իտալացի արկածախնդիր Դիաքոնօ Քազանովայի (1725-1798) յուշերուն հետեւեալ հրատարակութեան՝ *The Memoirs Of Jacques Casanova*, New York, The Modern Library, 1929:
- ¹¹⁹ Կ'ակնարկէ ֆրանսացի վիպասան Ալֆոնս Տոտէի (1840-1897) *Սաֆօ* վէպի հետեւեալ հրատարակութեան՝ Alphonse Daudet, *Sapho. Manon Lescaut*, New York, The Modern Library, 1919:
- ¹²⁰ “The Modern Library” ամերիկեան յայտնի հրատարակչատուն մըն է, հիմնուած՝ 1917ին, որ ներկայիս կը պատկանի “Random House” հրատարակչատան: Յատկանշուած է դասական հեղինակներու իր որակաւոր հրատարակութիւններով:
- ¹²¹ Կ'ակնարկէ ռուս վիպասան Ֆիոտոր Տոստոյեւսկիի (1821-1881) *Ոճիր Եւ Պատիժ* վէպի հետեւեալ հրատարակութեան՝ Fyodor Dostoyevsky, *Crime And Punishment*, New York, The Modern Library, 1929:
- ¹²² Կ'ակնարկէ Տոստոյեւսկիի *Զարամազով Եղբայրները* վէպի հետեւեալ հրատարակութեան՝ Fyodor Dostoyevsky, *The Brothers Karamazov*, New York, The Modern Library, 1929:
- ¹²³ Կ'ակնարկէ ֆրանսացի վիպասան Անաթոլ Ֆրանսի (1844-1924) *Թայիս* վէպի հետեւեալ հրատարակութեան՝ Anatole France, *Thais*, New York, The Modern Library, 1925:
- ¹²⁴ Կ'ակնարկէ անգլիացի վիպասան ու թատերագիր Դոն Կալգուորթիի (1867-1933) *Խոնորեմնիկ* պատմուածքի հրատարակութեան հետեւեալ զիրքին մէջ՝ *Great Modern Short Stories*, edited by Grant Overton, New York, The Modern Library, 1930:
- ¹²⁵ Կ'ակնարկէ ֆրանսացի վիպասան Անտրէ Ժիտի (1869-1951) *Դրամի Կեղծարարները* վէպի հետեւեալ հրատարակութեան՝ André Gide, *The Counterfeiters*, New York, The Modern Library, 1931:
- ¹²⁶ Կ'ակնարկէ ֆրանսացի վիպասան Դորիս-Քարլ Հիւսմանսի (1848-1907) *Յետադարձ* վէպի հետեւեալ հրատարակութեան՝ J.-K. Huysmans, *Against The Grain*, New York, The Modern Library, 1930:
- ¹²⁷ Կ'ակնարկէ Դէյնս Դոյսի *Տապիւնգիներ* պատմուածքներու հատորի հետեւեալ հրատարակութեան՝ James Joyce, *Dubliners*, New York, The Modern Library, 1926:
- ¹²⁸ Կ'ակնարկէ Դոյսի *Արուեստագէտի Դիմանկարը Որպէս Երիտասարդ* վէպի հետեւեալ հրատարակութեան՝ James Joyce, *A Portrait Of The Artist As A Young Man*, New York, The Modern Library, 1928:
- ¹²⁹ Կ'ակնարկէ ամերիկացի վիպասան Սինքլէր Լուիսի (1885-1951) համանուն վէպի հետեւեալ հրատարակութեան՝ Sinclair Lewis, *Arrowsmith*, New York, The Modern Library, 1925:
- ¹³⁰ Կ'ակնարկէ ֆրանսացի բանաստեղծ Փիէր Լուիի (1870-1925) *Ափրոդիտ* վէպի հետեւեալ հրատարակութեան՝ Pierre Louys, *Aphrodite*, New York, The Modern Library, 1933:
- ¹³¹ Կ'ակնարկէ ռուս տարագիր վիպասան Տմիթրի Մերեժքովսկիի (1865-1941) *Աստուածներու Մահը* վէպի հետեւեալ հրատարակութեան՝ Dmitry Merezhkovsky, *The Death Of The Gods*, New York, The Modern Library, 1929:
- ¹³² Կ'ակնարկէ Մերեժքովսկիի *Պետրոսը Եւ Ալեքսիս* վէպի հետեւեալ հրատարակութեան՝ Dmitry Merezhkovsky, *Peter And Alexis*, New York, The Modern Library, 1931:

- ¹³³ Կ'ակնարկէ Մերեժովսքիի *Լեոնարդո Տա Վինչիի Վէպը* երկի հետեւեալ հրատարակութեան՝ Dmitry Merezhkovsky, *The Romance Of Leonardo Da Vinci*, New York, The Modern Library, 1928:
- ¹³⁴ Կ'ակնարկէ ֆրանսացի վիպասան Մարսէլ Փրուսթի (1871-1922) «Ի Խոյզ Կորուսեալ Ժամանակի» վիպաշարքի *Սուանի Ճամբան* վէպի հետեւեալ հրատարակութեան՝ Marcel Proust, *Swann's Way*, New York, The Modern Library, 1928:
- ¹³⁵ Կ'ակնարկէ Փրուսթի նոյն վիպաշարքի *Ծաղկած Երիտասարդ Աղջիկներու Շուքին* վէպի հետեւեալ հրատարակութեան՝ Marcel Proust, *Within A Budding Grove*, New York, The Modern Library, 1924:
- ¹³⁶ Կ'ակնարկէ ռուս արձակագիր Անտոն Չեխովի (1860-1904) պատմուածքներու հետեւեալ հաւաքածոյին՝ *The Short Stories Of Anton Chekhov*, New York, The Modern Library, 1932:
- ¹³⁷ Կ'ակնարկէ Չեխովի քատերախաղերու հետեւեալ հաւաքածոյին՝ *The Plays Of Anton Chekhov*, New York, The Modern Library, 1930:
- ¹³⁸ Կ'ակնարկէ անգլիացի գրագէտ Հրոպըրթ Ուելսի (1866-1946) *Անն Վերնիքա* վէպի հետեւեալ հրատարակութեան՝ H. G. Wells, *Ann Veronica: A Modern Love Story*, New York, The Modern Library, 1909:
- ¹³⁹ Կ'ակնարկէ աստրիացի արձակագիր Շթեֆան Յուայկի (1881-1942) *Ամոք* նորավէպի հրատարակութեան հետեւեալ ժողովածոյին մէջ՝ *Great German Novels And Stories*, edited by Bennett A. Cerf, New York, The Modern Library, 1933:
- ¹⁴⁰ Հաւանաբար կ'ակնարկէ Պալգաքի *Չուարճայի Պատմուածքներու* հետեւեալ հրատարակութեան՝ Honoré de Balzac, *Droll Stories*, New York, Horace Liveright, 1928:
- ¹⁴¹ Վահան Թոթովենց, *Կեանքը Հին Հռոմէական Ճանապարհի Վրայ*, Երեւան, Պետհրատ, 1933: 1930ին բնագիրը լոյս տեսած էր *Նոր Ուղի* ամսագրին մէջ, իսկ 1931ին՝ ռուսերէն թարգմանութեամբ, Մոսկուայի մէջ:
- ¹⁴² Չայնիկ Թոթովենց-Շովիկեան: 1950ականներուն Պոստըն կ'ապրէր (Փօսթաճեան, *Ականատր*, էջ 67-68):
- ¹⁴³ Կ'ակնարկէ գրագէտներ Պետրոս եւ Գրիգոր Կելծիկեաններուն, ինչպէս եւ ասոնց եղբայրներուն:
- ¹⁴⁴ Թոթովենց Հայաստան հաստատուած էր 1922ին:
- ¹⁴⁵ Սարգիս Հայկունի, *Ժողովրդական Վէպ Եւ Հեքիաթ*, «Էմինեան Ազգագրական Ժողովածու», Հտր. Բ., Մոսկուա-Վաղարշապատ, 1901:
- ¹⁴⁶ Թորոս Թորամանեան, «Նախաքրիստոնէական Հայ Ճարտարապետութիւն», *Բանբեր Էջմիածնի Գիտական Ինստիտուտի*, 1920-1921, էջ 207-223:
- ¹⁴⁷ Թորոս Թորամանեան, *Ո՞րն Է Իսկական Հռոմոսի Վանքը (Հնագիտական Ուսումնասիրութիւն)*, Ալեքսանդրապոլ, Տպ. Հ. Սանոյեանի, 1911:
- ¹⁴⁸ Թորոս Թորամանեան, *Էջմիածնի Տաճարը - Ճարտարապետական Եւ Հնագիտական Հետազոտութիւն (Արտատպուած «Ազգագրական Հանդէս»-ից)*, Թիֆլիս, 1910:
- ¹⁴⁹ Սարգիս Հայկունի, *Հայ-Քրդական Վէպ*, «Էմինեան Ազգագրական Ժողովածու», Հտր. Ե., Մոսկուա-Վաղարշապատ, 1904:
- ¹⁵⁰ Սարգիս Հայկունի, *Ժողովրդական Երգ, Առած, Հանելուկ, Երդում, Օրինանք, Անէծք Եւ Այլն*, «Էմինեան Ազգագրական Ժողովածու», Հտր. Չ., Մոսկուա-Վաղարշապատ, 1906:
- ¹⁵¹ Հաւանաբար կ'ակնարկէ հետեւեալ հատորին՝ Սարգիս Հայկունի, *Ժողովրդական Վէպ Եւ Հեքիաթ*, «Էմինեան Ազգագրական Ժողովածու», Հտր. Գ., Մոսկուա-Վաղարշապատ, 1902: Թերեւս գրագէտը շփոթած է «ազգագրական» եւ «ժողովրդական» բառերը՝ «Էմինեան *ազգագրական* ժողովածու» անունին պատճառով:

- ¹⁵² Հրաչեայ Աճառեան, *Հայ Բարբառագիտութիւն*, Մոսկուա-Նոր Նախիջեան, «Է-մինեան Ազգագրական Ժողովածու», Հտր. Ը., 1911:
- ¹⁵³ Աստուածատուր Խաչատրեան, *Հայաստանի Մեպագրական Շրջանի Պատմութիւն. Հիմնումը Արձանագրական Տուեալների Վրայ Շուրջ 3000-600 Նախքան Մեր Թ.*, Երեւան, Մելգոնեան Ֆոնտի Հրատ., 1933:
- ¹⁵⁴ Ալ. Մելիքը մահացած է Ապրիլ 5, 1934ին Նիւ Եորքի մէջ:
- ¹⁵⁵ Գերասիմեան ամուսնացած է ու երեք դուստր ունեցած:
- ¹⁵⁶ Կ'ակնարկէ *Կեանքը Հին Հռոմէական Ծանապարհի Վրայ* երկին:
- ¹⁵⁷ Նոյն օրը, Թոթովենց գրած էր Գ. Կեօլմիկեանին. «Մի քիչ տառապում էի ջղայնութիւնից: Կառավարութիւնը գտաւ, որ անհրաժեշտ է հանգստանալ եւ ուղարկեց *Հանքային ջրերը*» (Վրացեան, «Վահան Թոթովենց», էջ 162):
- ¹⁵⁸ Յակոբ Մանանդեան, *Ֆէոդալիզմը Հին Հայաստանում*, Երեւան, Մելգոնեան Ֆոնտի Հրատ., 1934:
- ¹⁵⁹ Յակոբ Մանանդեան, *Խորենացու Առեղծուածի Լուծումը*, Երեւան, Պետհրատ, 1934:
- ¹⁶⁰ *Խորհրդային Գրականութիւն* (Երեւան, 1934)՝ Հայաստանի Գրողներու Միութեան ամսագիր: Այնուհետեւ կոչուած է *Սովետական Գրականութիւն*, *Սովետական Գրականութիւն Եւ Արուեստ* եւ կրկին *Սովետական Գրականութիւն*: 1989ին վերամկրտուած է *Նորք* անունով:
- ¹⁶¹ Շարժապատկեր (անգլ.): Այժմ կը գործածուի motion picture բառակապակցութիւնը:
- ¹⁶² Միսաք Մեծարենց, *Երկերի Լիակատար Ժողովածու*, առաջաբանով, մեկնաբանութիւններով եւ ծանօթութիւններով Ալազանի եւ Սողոմոն Տարօնցիի, Երեւան, Պետհրատ, 1934:
- ¹⁶³ Ֆիրդուսի (940-1020)՝ պարսիկ բանաստեղծ:
- ¹⁶⁴ *Ֆիրդուսի. Բանաստեղծի Հազարամեակին Նուիրում Ժողովածու*, Երեւան, Պետհրատ, 1934:
- ¹⁶⁵ Հաստ աղիքի բորբոքում (անգլերէն):
- ¹⁶⁶ Դեկտեմբեր 27, 1935ին, Թոթովենց գրած էր Կեօլմիկեանին. «Կառավարութիւնը ինձ պարզեւեց նոր բնակարան երեք սենեակնոց, [բաղկացած] խոհանոցից, լողարանից եւ այլ յարմարութիւններից, երկու պատշգամից. մէկը նայում է Արարատեան դաշտը, միւսը՝ Արագածը, կենտրոնական ջեռուցումով եւ կանաչիզացիայով: Հրաչայի, արեւոտ եւ ուրախ բնակարան է: Եւ ես այդ տունը ստացայ առանց մի սենթ ծախսելու, իբրեւ նուէր մեր պետութեան կողմից: Այսպէ՛ս է սոցիալիստական երկիրը» (Վրացեան, «Վահան Թոթովենց», էջ 163):
- ¹⁶⁷ Կ'ակնարկէ հետեւեալ հրատարակութեան՝ Յովհաննէս Թումանեան, *Երկերի Ժողովածու*, Երեւան, Հայպետհրատ, 1936:
- ¹⁶⁸ [Վարդան Այգեկցի], *Աղուէսագիրք*, կազմեց, քարզմանեց, ծանօթութիւնները եւ յառաջաբանը գրեց Ա. Բակունց, Երեւան, Պետհրատ, 1935:
- ¹⁶⁹ Հաւանաբար կ'ակնարկէ հետեւեալ հատորին՝ Սեդրակ Բարխուդարեան, *Խորհրդային Հայաստանի Նիւթական Կուլտուրայի Յուշարձանները*, Երեւան, Պետհրատ, 1935:
- ¹⁷⁰ Երուանդ Օտեան, *Երկերի Ժողովածու*, Երեւան, Պետհրատ, 1935: Այս հրատարակութեան խմբագիրներն էին Վահան Թոթովենցն ու Էդուարդ Չոփուրեանը:
- ¹⁷¹ Ֆիրդուսի, *Ռոստամ Եւ Սոհրաբ*, Երեւան, Պետհրատ, 1934:
- ¹⁷² «Սասնայ Ճոռեր»ը հեքիաթ չէ, այլ դիւցազնավէպ:
- ¹⁷³ *Սասնայ Ճոռեր*, Ա. Հատոր, խմբ. ակադ. Մանուկ Աբեղեան, աշխատակցութեամբ պրոֆ. Կարապետ Մելիք-Օհանջանեանի, Երեւան, Պետհրատ, 1936:
- ¹⁷⁴ Լուսադարան (անգլ.):

- ¹⁷⁵ Շոգիով ջեռուցում (անգլ.):
- ¹⁷⁶ Թոթովենց 1912-1914ին Ուիսքոնսինի Համալսարանը յաճախած է, բայց շրջանաւարտ եղած չէ (հմմտ. Nichanian, *Writers Of Disaster*, էջ 270, որ հիմնուած է համալսարանի արձանագրութիւններուն վրայ): Անշուշտ, անճիշդ է 1912ին շրջանաւարտ ըլլալը (Խաչատրեան, *Գրական Տեղեկատու*, էջ 194):
- ¹⁷⁷ Անգլիացի գրագէտ Տանիէլ Տըֆոյի (1659-1731) 1719ին լոյս տեսած վէպը: Ի դէպ, վերնագիրը գրուած է արեւմտահայերէն (*Ռոպինսոն Գրուզօ*) եւ արեւելահայերէն (*Ռոպինզոն Կրուզօ*) տառադարձութեան խառնուրդով:
- ¹⁷⁸ Հաւորտ Սթոնթըն (1810-1874) անգլիացի ճատրակորդ եւ շէքսպիրագէտ:
- ¹⁷⁹ Սթոնթըն Շէքսպիրի ամբողջական գործերը հրատարակած է 1858-1860ին՝ երեք հատորով: Բարձրորակ այս հրատարակութիւնը ունեցած է երկու վերատպումներ՝ 1865-1867ին (երեք հատորով) եւ 1881ին (տասնհինգ հատորով): Անշուշտ, կարելի չէ ստոյգ ըսել, թէ Թոթովենց ո՞ր մէկ հրատարակութիւնը ունեցած է ձեռքի տակ:
- ¹⁸⁰ Նոյնպէս շնորհակալութիւն կը յայտնեն (անգլ.):
- ¹⁸¹ Վահան Թոթովենց, *Մոխրակոյտ*, Երեւան, Պետհրատ, 1936:
- ¹⁸² Փողոցին անունը գրուած է դասական ուղղագրութեամբ:
- ¹⁸³ Տե՛ս՝ նախորդ նամակը:
- ¹⁸⁴ Թոթովենցի հաստատումը քիւրիմացական է, քանի որ Աճառեանի *Հայերէն Արմատական Բառարանը* հայերէնի բոլոր արմատներուն ստուգաբանութիւնները ներկայացուցած է՝ հեղինակին թէ այլոց կողմէ առաջարկուած:
- ¹⁸⁵ Հրաչեայ Աճառեան, *Հայերէն Գաւառական Բառարան*, Մոսկուա-Նոր Նախիջեւան, «Էմինեան Ազգագրական Ժողովածու», Հտր. Թ., 1913:
- ¹⁸⁶ Աճառեան 1926ին գրած էր Նիկողայոս Մամիկոնեանին, թէ արմատական բառարանէն ետք պիտի ձեռնարկէր *Գաւառական Բառարանի* Բ. հրատարակութեան, «որի համար ունիմ նոր հաւաքած 10.000 բառ եւ դեռ հաւաքելու եմ» (Աճառեան, *Նամակներ*, էջ 136): Սակայն, *Գաւառական Բառարանի* նոր հրատարակութիւն լոյս տեսած չէ:
- ¹⁸⁷ Մարտ 3, 1936ին Աճառեան գրած էր Սիիրդատ Թիրեաքեանին, թէ «*Հայ լեզուի պատմութեան հրատարակութեան իրաւունքը երէկ վաճառեցի մեր Համալսարանին՝ 10.000 ռուբլիով, պիտի տպեն 1.000 օրինակ. պայմանաժամ դրին մինչեւ 1936 Դեկտ. 31, բայց ես հազիւ թէ կարենամ մինչեւ այն օրը լրացնել: Տպագրութիւնը պիտի կատարենք մաս մաս: Արդէն տուել եմ առաջին մամուլը*» (Աճառեան, *Նամակներ*, էջ 56):
- ¹⁸⁸ Հրաչեայ Աճառեան, *Հայոց Լեզուի Պատմութիւն*, Հտր. 1, Երեւան, 1940. Հտր. Բ., Երեւան, 1951: Ա. հատորին հրատարակութիւնը ձգձգուեցաւ Աճառեանի ձեռքակալութեան ու բանտարկութեան պատճառով (1937-1939), իսկ Բ. հատորը՝ Նիկոլայ Մառի յարեթական տեսութեան տիրապետութեան պատճառով:
- ¹⁸⁹ Աճառեանի *Հայոց Լեզուի Պատմութիւնը* 1934ին արժանացած էր «Գուրեան» Գրական Սրբանակին (Երուսաղէմ):
- ¹⁹⁰ Կ'ենթադրենք, որ Գերասիմեան կրնայ դրկած ըլլալ Շէքսպիրի «Ռիչըրտ Գ.» եւ «Միրոյ Ապարդին Գիզեր» քատերախաղերուն զոյգ հատորները (Հտր. 19 եւ 20) անգլիացի քատերագրի 40 հատորոնց հետեւեալ հրատարակութեան՝ *The New Temple Shakespeare*, edited by M. R. Ridley, New York, E. P. Dutton, 1934-1936:
- ¹⁹¹ Կ'ակնարկէ Չելսովի քատերախաղերուն:
- ¹⁹² Բնագրին մէջ գրուած է դասական ուղղագրութեամբ («կը»):
- ¹⁹³ Լուսիկ Թոթովենց (1905-1985), դաշնակահարուհի: Թոթովենցի եղերական մահէն ետք, ամուսնացած է նկարիչ Միեր Աբեղեանի (1909-1994) հետ:
- ¹⁹⁴ Լեւոն Թոթովենց (1924-1943): Մահացած է Բ. Համաշխարհային Պատերազմին՝ խորհրդային բանակին մէջ:
- ¹⁹⁵ Անգլ. set («շարք»):

EIGHT UNPUBLISHED LETTERS OF VAHAN TOTOVENTS
(1933-1936)
(Summary)

VARTAN MATIOSSIAN
varny1@yahoo.com

The famous writer Vahan Totovents (1889-1938) was among hundreds of Soviet Armenian intellectuals and politicians who were killed during the Stalinist purges. He is especially remembered for his autobiographical novel *Life On The Ancient Roman Road* (1933), as well as various stories and short novels. Totovents was arrested on July 20, 1936, imprisoned in an NKVD cell, tortured, forced to admit trumped up charges, summarily tried by a “troika” (extrajudicial committee of three people) and immediately shot by a firing squad on July 18, 1938.

During the 1930s, Totovents corresponded with friends and relatives residing in the US, where he himself had lived for several years during the 1910s and the early 1920s. In this article Matiossian publishes the annotated text of eight unpublished letters of Totovents written from June 1933 to June 1936 and addressed to Dr. Haig (Charles) Jerahian, an Armenian-American dentist and book collector living in New York. In his introduction, Matiossian also discusses the context of these letters and examines their content to shed some more light on the life and work of Totovents.

The letters mostly deal with the writer’s avid interest in Western literature, which matched Jerahian’s interest in Armenian books. They also give a glimpse into the literary activities (writings, translations) and personal life of Totovents.